

केंद्रीय विद्यालय संगठन

KENDRIYA VIDYALAYA SANGATHAN

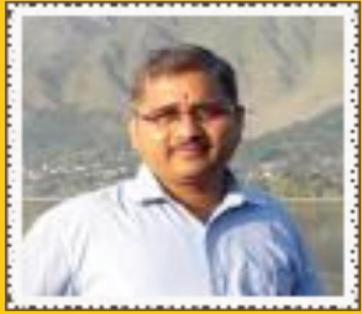
अध्ययन सामग्री 2021-22 (द्वितीय सत्रम्)
कक्षा अष्टमी

STUDY MATERIAL 2021-22 (TERM – IIInd)
CLASS – VIII

संस्कृतम् | SANSKRIT

मार्गदर्शका:

डॉ. डी. मंजुनाथ
उपायुक्तः

श्री . टी. आर . चौधरी
सहायकायुक्तः

श्री . जी. एस. मेहता.
सहायकायुक्तः

नेपथ्य

मुख्य संयोजक

श्री आर.के.दूबे
(उप प्राचार्यः)
(के.वि. सुन्जूवान)

संयोजकौ

श्री राजेश्वर शर्मा
(प्र.स्ना.अध्यापक-संस्कृत)

सहसम्पादकौ

श्री किशोर कुमार
(प्र.स्ना.अध्यापक-संस्कृत)

समितिसदस्याः

1. श्री हेमंत मिश्रा (प्र.स्ना.अध्यापक-संस्कृत) के.वि. बन तालाब, जम्मू।
2. श्री लाजपत (प्र.स्ना अध्यापक-संस्कृत)के.वि.लखनपुर (कठुआ)।
3. श्री नरेश कुमार (प्र.स्ना अध्यापक-संस्कृत)के.वि.राजौरी।
4. श्री सुशील कुमार (प्र.स्ना.अध्यापक-संस्कृत-संविदा) के.वि.क्र.2-जम्मू छावनी।
5. श्री वीरेन्द्र आचार्य (प्र.स्ना अध्यापक-संस्कृत) के.वि.चैनैनी
6. श्यामा कुमारी (प्र.स्ना.अध्यापक-संस्कृत)के.वि.साम्बा।
7. श्रीमती सीमा रानी (प्र.स्ना.अध्यापक-संस्कृत)के.वि.क्र.1.उधमपुर।

अनुक्रमणिका

क्रमसंख्या	पाठसंख्या	पाठ शीर्षक	पृष्ठ संख्या
1	अपठित अवबोधनम्		5 - 7
2	प्रार्थना पत्राणि		8 - 10
3	नवमः पाठः	सप्त भगिनी	12 - 15
4	दशमः पाठः	नीतिनवनीतम्	17 - 22
5	एकादशः पाठः	सावित्री बाई फुले	22 - 28
6	द्वादशः पाठः	कः रक्षति कः रक्षितः	29 - 35
7	त्रयोदशः पाठः	क्षितौ राजते भारतस्वर्णभूमिः	36 - 42
8	चतुर्दशः पाठः	आर्यभट्टः	43 - 54
9	पञ्चदशः पाठः	प्रहेलिका:	55 - 65

अपठित अवबोधनम्

I - अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा तस्याधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि

लिखत -

संस्कृतभाषा संसारस्य सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा भाषा अस्ति । एषा आर्याणां भाषा अस्ति । संस्कृतभाषायाः हिंदीभाषायाः च परस्परं जननी - पुत्री सम्बन्धः वर्तते । वेदाः रामायणं महाभारतं च संस्कृते एव निबद्धाः सन्ति । “श्रीमद्भगवद्गीता” संस्कृतभाषायाम् एव विद्यते । कालिदासः, भासः, भवभूतिः, बाणः, हर्षः, दण्डी, माघः, भारविः, विष्णुशर्मा इत्यादयः कवयः संस्कृतस्य वरदपुत्राः सन्ति । अस्माकं संस्कृतिः संस्कृते एव संरक्षिता अस्ति । संस्कृतम् अधीत्य एव वयं स्वसंस्कृतिं ज्ञातुं समर्थः भवामः । संस्कृतस्य उन्नत्या भारतराष्ट्रस्य उन्नतिः स्वयमेव भविष्यति ।

I एकपदेन उत्तरत -

(1/2×4=2)

(क) एषा केषां भाषा अस्ति ?

(अ) अनार्याणाम् (ब) आर्याणाम् (स) नारीणाम् (द) पुत्राणाम्

उत्तरम् - ----- |

(ख) का संस्कृतभाषायाम् एव विद्यते ?

(अ) चम्पा (ब) राधा (स) लता (द) श्रीमद्भगवद्गीता

उत्तरम् - ----- |

(ग) अस्माकं संस्कृतिः कुत्र संरक्षिता अस्ति ?

(अ) अनार्याणाम् (ब) संस्कृते (स) इंग्लैण्डदेशे (द) भारते

उत्तरम् - ----- |

(घ) कस्य उन्नत्या भारतराष्ट्रस्य उन्नतिः स्वयमेव भविष्यति ?

(अ) भारतस्य (ब) इंग्लैण्डदेशे (स) संस्कृतस्य (द) पंजाबस्य

उत्तरम् - ----- |

II पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(1×2=2)

(क) के संस्कृते एव निबद्धाः सन्ति ?

उत्तरम् -----
----- |

(ख) कथं वयं स्वसंस्कृतिं ज्ञातुं समर्थः भवामः ?

उत्तरम् -

III निर्देशानुसारं प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

$\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(क) अनुच्छेदे "माता" इत्यर्थ कि पदं प्रयुक्तम् ?

(अ) अनार्याणाम् (ब) मां (स) अम्बा (द) जननी

उत्तरम् - |

(ख) "वयम्" इति कर्तृपदस्य कि क्रियापदं प्रयुक्तम् ?

(अ) - भवामः (ब) - नयामः (स) - हसामः (द) - लिखामः

उत्तरम् - |

(ग) "संस्कृतस्य" इति पदे का विभक्तिः ?

(अ) प्रथमा (ब) तृतीया (स) सप्तमी (द) षष्ठी

उत्तरम् - |

(घ) "भविष्यति" इति क्रियापदे कः लकारः ?

(अ) लट् (ब) लोट् (स) लृट् (द) विधिलिङ्

उत्तरम् - |

निर्देशः- अधोलिखितान् गद्यांशान् पठिल्वा एतदाधारित प्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिखत-

(1) भारतस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः पर्वतः अस्ति। सः भारतस्य मुकुटमणिः इव शोभते। सः शत्रुभ्यः अस्मान् रक्षति। अस्य दक्षिणपूर्व-दिशयोः समुद्रौ स्तः। सागरः भारतमातुः चरणौ प्रक्षालयति इव। अस्माकं देशे अनेके पर्वताः सन्ति। अत्र अनेकाः नद्यः प्रवहन्ति। नद्यः पानाय जलं यच्छन्ति। ताः नद्यः देशे शस्यम् अपि सिञ्चन्ति। एवं ताः अस्माकम् उदरपूरणीय अन्त्रं जलं च यच्छन्ति।

एकपदेन उत्तरत-

($1/2 \times 4 = 2$)

क . हिमालयः केभ्यः अस्मान् रक्षति? (हिमालय किनसे हमारी रक्षा करता है?)

1 . शत्रुभ्यः

2 . सागरेभ्यः

3 . नदीभ्यः

ख . देशे शस्य काः सिञ्चन्ति? (देश में फसल को कौन सचता है?)

1 . नद्याः

2. सागरः

3. हिमालयः

ग. हिमालयः भारतस्य कस्यां दिशि वर्तते? (हिमालय भारत की कौन-सी दिशा में है?)

1. पूर्वस्यां

2. दक्षिणस्यां

3. उत्तरस्यां

4. भारतस्य मुकुटमणिः इव कः शोभते? (भारत की मुकुटमणि के समान कौन शोभा देता है?)

1. सागरः

2. हिमालयः

3. शस्यः

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(1×2=2)

क. उपर्युक्त गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत?

.....
.....

ख. ताःनद्यःदेशो कि कुर्वन्ति?

.....
.....

निर्देशानुसारं भाषिक-कार्य (1/2×2=1)

1. भारतस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालयः पर्वतः अस्ति। “उत्तरस्यां” इति पदस्य विलोमपदम् लिखत-

क. पूर्वस्यां ख. पश्चिमस्यां ग. दक्षिणस्यां

2. “हिमालयः” इति पदस्य सन्धि-विच्छेदम्

1. हिम + आलयः

2. हिम् + आलयः

3. हिम + आलयः

पत्र लेखनम्

1) अवकाश-याचनार्थं प्रधानाचार्यं प्रति प्रार्थनापत्रम्

श्रीमन्तः प्रधानाचार्यं महोदयाः

केन्द्रीय विद्यालयः

जनकपुरी

नव दिल्ली

महोदयाः

विषयः अवकाश-याचनार्थं प्रधानाचार्यं प्रति प्रार्थनापत्रम्।

सविनयं _____ इदम् अस्ति यत् गतदिवसात् अहं _____ ग्रस्तः अस्मि। अतः
_____ आगन्तुम् असमर्थः। एतदर्थं कृपया महाम् दिनद्वयस्य _____ ददातु भवान्
इति _____।

भवदीयः आज्ञाकारी _____

दिनांकः : 12.10.2017

अनुक्रमांकः : 35

अष्टमी कक्षा।

शिष्यः, अवकाशम्, ज्वरेण, निवेदनम्, विद्यालयम्, आदरणीयाः, अमिताभः, प्रार्थना।

उत्तरम्: आदरणीयाः, निवेदनम्, ज्वरेण, विद्यालयम्, अवकाशम्, प्रार्थना, शिष्यः, अमिताभः

2) विद्यालयपरिवर्तनात् विद्यालयत्यागस्य प्रार्थनापत्रम्

श्रीमन्तः प्राचार्यमहोदयः,

केन्द्रीयः विद्यालयः

कुरुक्षेत्रम्।

परमादरणीया: _____,

सेवायाम् इदं निवेदनम् अस्ति _____ मम पितुः स्थानान्तरणं जातम्। अतः मया अपि
तत्रैव गत्वा _____ अनिवार्यम् वर्तते। पितरौ _____ मया अत्र एकाकिना अवस्थानं
न शक्यते। अतः मां विद्यालयान्तरणं प्रमाणपत्रं प्रदापयन्तु _____ इति प्रार्थये।

भवदीयः शिष्यः

राजकुमारः

अनुक्रमाङ्कः 18

अष्टमी कक्षा।

दिनांकः 20 अगस्त, 2020

मञ्जूषा

भवन्तः, विना, पठनम्, यत्, महोदयाः

उत्तरम् - महोदयाः, यत्, पठनम्, विना, भवन्तः

३) शुल्कक्षमार्थं प्रार्थनापत्रम्

श्रीमन्तः प्राचार्य महाभागाः,

केन्द्रीय विद्यालयः

इन्द्रप्रस्थम्।

सविनयं निवेदयते यत् मम _____ कार्यालये लिपिककार्यं करोति। तस्य _____ परिवारस्य निर्वाहः अपि दुष्करः अस्ति। अतः मासिकशुल्कप्रदानं न सम्भवति। मम शिक्षायां बाधा न _____ अतः मासिकशुल्कस्य प्रदानेन _____ प्रदाय अनुग्रहं कुर्वन्तु तत्रभवन्तः श्रीमन्तः।

भवदीयः शिष्यः

धर्मानन्दः

अनुक्रमाङ्कः 12

अष्टमी कक्षा।

दिनांकः 12.7.2020

मञ्जूषा

महोदयाः, मुक्तिम्, भवेत्, वेतनेन, पिता

उत्तरम्- महोदयाः, पिता, वेतनेन, भवेत्, मुक्तिम्

-----*-----*-----*-----*

अध्ययन

सामग्री

नवमः पाठः - सप्तभगिन्यः

प्रश्न 1. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -

(I) वर्तमान समये अस्माकं देशो कति केंद्र शासित प्रदेशाः सन्ति?	नव
(II) त्रिपुरा राज्यस्य राजधानी नाम किम् अस्ति?	अगरतला
(III) सप्तभगिन्यः - प्रदेशो कः उद्योगः सर्वप्रमुखः?	वंशोद्योगः
(IV) केषाम् समवायः 'सप्तभगिन्यः' इति कथ्यते?	सप्तराज्यानाम्
(V) दिसपुर कस्य राज्यस्य राजधानी अस्ति?	असम राज्यस्य
(VI) 'सप्तभगिन्यः' इत्यस्मिन् पाठे कति राज्यानाम् वर्णनम् अस्ति?	सप्तराज्यानाम्
(VII) त्रिपुरा राज्यस्य उद्घाटनम् कदा अभवत्?	1972 तमे
(VIII) पुष्प - स्तबकसद्शानि सप्तभगिन्यः कुत्र विराजन्ते?	भारतवर्षे

प्रश्न 2. पूर्ण वाक्येन उत्तराणि लिखत -

- (क) इमानि राज्यानि सप्तभगिन्यः इति किमर्थं कथ्यन्ते ?
उत्तरं - कदाचित् सामाजिक-सांस्कृतिक-परिवृश्यानां साम्याद् इमानि राज्यानि सप्तभगिन्यः
इति कथ्यन्ते।
- (ख) वशंवृक्षवस्तूनाम् उपयोगः कुत्र क्रियते ?
उत्तरं - आवस्त्रभूषणेभ्यः गृहनिर्माणपर्यन्तं प्रायः सर्वत्र वंशवृक्षवस्तूनाम् उपयोगः क्रियते।
- (ग) साम्प्रतं कः उद्योगः अन्ताराष्ट्रियख्यातिम् अवाप्तोऽस्ति।
उत्तरं - साम्प्रतं वंशोद्योगः अन्ताराष्ट्रियख्यातिम् अवाप्तोऽस्ति।
- (घ) आवस्त्रभूषणेभ्यः गृहनिर्माणपर्यन्तं प्रायः कस्य वृक्षस्य उपयोगः क्रियते ?
उत्तरं - आवस्त्रभूषणेभ्यः गृहनिर्माणपर्यन्तं प्रायः वंश वृक्षस्य उपयोगः क्रियते।

प्रश्न 3 . रेखांकित पदम् आधृत्य प्रश्न निर्माणम् कुरुत -

- (क) प्रदेशे अस्मिन् हस्तशिल्पानाम् बाहुल्यम् वर्तते । केषां?
- (ख) मणिपुर राज्यस्य राजधानी इम्फाल अस्ति । कस्य?
- (ग) एतानि राज्यानि तु भ्रमणार्थं स्वर्गसदृशानि? कीदृशानि?
- (घ) अस्माकं देशे अष्टविंशतिः राज्यानि सन्ति । कति?

प्रश्न 4. यथानिर्देशमुत्तरत -

(क) 'क्षेत्रपरिमाणैः इमानि लघूनि वर्तन्ते' - वाक्यात् 'सन्ति' इति क्रियापदस्य समानार्थकपदं चित्वा लिखत?

उत्तरं - 'क्षेत्रपरिमाणैः इमानि लघूनि वर्तन्ते' - अस्मिन् वाक्ये 'सन्ति' इति क्रियापदस्य समानार्थकं पदं हि 'वर्तन्ते' इति।

(ख) अत्र वंशवृक्षाणां प्राचुर्यम् विद्यते - अस्मात् वाक्यात् 'अल्पता' इति पदस्य विपरीतार्थकं पदं चित्वा लिखत?

उत्तरं - अत्र वंशवृक्षाणां प्राचुर्यं विद्यते - अस्मिन् वाक्ये 'अल्पता' इति पदस्य विपरीतार्थकं पदं 'प्राचुर्यम्' अस्ति □

(ग) "कौतूहलम् मे न खलु शांति गच्छति" अस्मात् वाक्यात् अव्यय पदं चित्वा लिखत?

उत्तरं - अस्मिन् वाक्ये अव्यय पदं 'खलु' अस्ति ।

(घ) "रोचते मेऽयं विचारः" अस्मिन् वाक्ये रोचते इति शब्दे कः धातु?

उत्तरं - रोचते इति शब्दे रुच् धातु अस्ति ।

प्रश्न 5. (अ) पाठात् चित्वा तद्द्वपदानां कृते संस्कृतपदानि लिखत -

तद्भव पदानि	संस्कृत पदानि
यथा - आठ -	अष्ट
भाई	भ्राता
कल	श्वः
संगठन	समवायः
चौबीस	चतुर्विंशतिः
संदेह	संशय
रमणीय	रम्या

(आ) भिन्नप्रकृतिकम् पदं चिनुत -

(क) पठति, लिखति, अपठत्, हसति

उत्तरं - अपठत्

प्रश्न: 6. विशेष्य – विशेषणानाम् उचितं मेलनम् कुरूत-

विशेषण पदानि

विशेष्य पदानि

एकः

संस्कृति :

गुणगैरव

समवायः

मधुरः

इतिहासे

प्राचीन भारतीय

८४

उत्तरं - एकः

समवायः

गुणगैरव

८४

मधुरः

शब्द :

प्राचीने

इतिहासे

महत्त्वाधायिनी

संस्कृतिः

प्रश्न ७. अधोलिखितेषु यथापेक्षित संधि / विच्छेद कुरुत –

(क) अद्य + अपि	=	अद्यापि
(ख) प्राचीन + इतिहास	=	प्राचीनेतिहास
(ग) उक्त + उपाधिना	=	उक्तोपाधिना
(घ) सु + आगत	=	स्वागत
(ङु) नायक	=	नै + अक

प्रश्न ४. अधोलिखितेषु यथापेक्षित लिंगम् विभक्तिम् वचनं च लिखत -

पद	लिंगम्	विभक्ति	वचनं
फलानाम्	नपुंसकलिंगम्	षष्ठी	बहुवचनम्
कविषु	पुल्लिंगम्	सप्तमी	बहुवचनम्
सभायाम्	स्त्रीलिंगम्	सप्तमी	एकवचनम्
कस्मै	पुल्लिंगम्	चतुर्थी	एकवचनम्
मातुः	स्त्रीलिंगम्	षष्ठी	एकवचनम्

पाठः - दशमः

नीतिनवनीतम् (नीतिरूपी मक्खन)

पाठ्य सामग्री

प्रस्तुत पाठ “मनुस्मृति” के कतिपय श्लोकों का संकलन है जो सदाचार की वृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण है। यहाँ माता पिता तथा गुरुजनों को आदर और सेवा से प्रसन्न करने वाले अभिवादनशील मनुष्य को मिलने वाले लाभों की चर्चा की गई है। इसके अतिरिक्त सुख-दुःख में सामान रहना, अन्तरात्मा को आनंदित करने वाले कार्य करना तथा इसके विपरीत कार्यों को त्यागना, सम्यक विचारोपरान्त तथा सत्यमार्ग का अनुसरण करते हुए, कार्य करना आदि शिष्टाचारों का उल्लेख भी किया गया गया हैं।

पाठ का सरलार्थ एवं शब्दार्थ

श्लोक 1

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥

शब्दार्थः- अभिवादनशीलस्य-प्रणाम करने के स्वभाव वाले के। नित्यम्-हमेशा। वृद्धोपसेविनः-बूढ़ों(बड़ों) की सेवा करने वाले के। चत्वारि-चार। वर्धन्ते-बढ़ते हैं। आयुः-उम्र। यश-कीर्ति, बड़ाई।

बलम्- शक्ति।

सरलार्थ- प्रणाम करने के स्वभाव वाले ओए हमेशा बूढ़े लोगों की सेवा करने वाले व्यक्ति की ये चार चीजें बढ़ती हैं- आयु, विद्या, यश, और बल (शक्ति)।

श्लोक 2

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्बवे नृणाम्।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥।

शब्दार्थः- माता-पितरौ- माता और पिता। क्लेशं- कष्ट। निष्कृतिः- निस्तार, बदला। नृणाम्-लोगों के, संतान के।

सरलार्थ- माता-पिता लोगों (संतान) को उत्पन्न करने में अथवा पालन करने में जिस कष्ट को सहन करते हैं, उसका बदला तो सौ वर्षों में भी नहीं चुकाया जा सकता।

श्लोक 3

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा।
तेष्वेव त्रिषु त्रुष्टेषु तपः सर्वं समाप्तते ॥।

शब्दार्थः- सर्वदा-सदा, हमेशा। त्रिषु-तीनों। त्रुष्टेषु- प्रसन्न होने पर।

सरलार्थ- हमें हमेशा माता पिता और आचार्य का प्रिय करना चाहिए, क्योंकि यदि ये तीनों हमारे सेवा-भाव से प्रसन्न हो गए तो हमें अन्य कोई तपस्या करने की आवश्यकता नहीं, ईएसआई से हमारा जीवन सफल हो जाएगा।

श्लोक 4

सर्व परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।
एतत् विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः॥

शब्दार्थः- परवशं-दुसरे के वश में रहना, पराधीन रहना। **आत्मवशम्-** अपने वश में रहना, स्वाधीन रहना। **विद्यात्-** जान लेना चाहिए। **समासेन-** संक्षेप में।

सरलार्थ- दुसरे के वश में रहना सबसे बड़ा दुःख है और अपने वश में रहना सबसे बड़ा सुख है। संक्षेप में सुख और दुःख का यह लक्षण जान लेना चाहिए।

श्लोक 5

यत्कर्म कुर्वतोस्य स्यात्परितोषो अन्तरात्मनः।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत्॥

शब्दार्थः- **कुर्वतः-** करते हुए। **परितोषः** - संतोष। **अन्तरात्मनः** - अन्तरात्मा की। **कुर्वीत** - करना चाहिए।

सरलार्थ - जिस काम को करते हुए मनुष्य की अंतरात्मा को संतोष प्राप्त होता है उसे प्रयत्न पूर्वक करना चाहिए। इसके विपरीत लगने वाले कार्य को छोड़ देना चाहिए।

श्लोक 6

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेत्वाचं मनः पूतं समाचरेत् ॥

शब्दार्थः- **दृष्टिपूतं** - आँखों से पवित्र। **वस्त्रपूतं** - वस्त्र से पवित्र। **सत्यपूतां** - सत्य से पवित्र। **न्यसेत्** - रखना चाहिए।

सरलार्थ - आँखों से पवित्र स्थान पर कदम रखे अर्थात् हमें आगे कदम रखने से पहले अगले स्थान को अच्छी तरह देख लेना चाहिए, वस्त्र से पवित्र पानी पियें अर्थात् पानी हमेशा कपड़े में से छान कर पीना चाहिए। सत्य से पवित्र वाणी बोले अर्थात् सच्ची वाणी बोलनी चाहिए। मन से पवित्र आचरण करें अर्थात् प्रत्येक कार्य करने से पहले मन में अच्छी तरह सोच विचार कर लेना चाहिए।

अभ्यासः

प्रश्न १ - अधोलिखितानि प्रश्नानां उत्तराणि एकपदेन लिखत (नीचे लिखे प्रश्नों के उत्तर एक पद में लिखिए)

क)	नृणाम् संभवे कौ कलेशं सहेते?
ख)	चत्वारि कस्य वर्धन्ते?
ग)	नीति नवनीतं पाठः कस्मात् ग्रन्थात् संकलितः?
घ)	परवशं किं भवति?
ङ्)	आत्मवशं किं भवति?
च)	सर्वं तपः कदा समाप्यते?
छ)	कीदृशं जलं पिबेत् ?
ज)	कीदृशं कर्म समाचरेत् ?
झ)	कीदृशं कर्म कर्तव्यम् ?

उत्तराणि

क)	मातापितरौ ।
ख)	अभिवादनशीलस्य ।
ग)	मनुस्मृतेः ।
घ)	दुखम् ।
ङ्)	सुखम् ।
च)	त्रिषु तुष्टेषु ।
छ)	वस्त्रपूतम् ।
ज)	मनःपूतम् ।
झ)	अन्तरात्मनः परितोषः ।

2. अधोलिखितानि प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत -

- (क) पाठेऽस्मिन् सुखदुःखयोः किं लक्षणम् उक्तम्?
- (ख) वर्षशतैः अपि कस्य निष्कृतिः कर्तुं न शक्या?
- (ग) "त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्यते" - वाक्येऽस्मिन् त्रयः के सन्ति?
- (घ) अस्माभिः कीदृशं कर्म कर्तव्यम्?
- (ङ्) अभिवादनशीलस्य कानि वर्धन्ते?
- (च) सर्वदा केषां प्रियं कुर्यात्?

उत्तराणि

- क - सर्वं परवशं दुखम्, सर्वं आत्मवशं सुखम् इति सुखदुखयोः लक्षणम् उक्तम् □
ख -- नृणाम् सम्भवे मातापितरौ यं क्लेशं सहेते तस्य निष्कृतिः वर्षशतैः न कर्तुं शक्या।
ग- वाक्येऽस्मिन् त्रयः माता, पिता आचार्यः च सन्ति।
घ-- यत् कर्म कुर्वतः अस्य अन्तरात्मनः परितोषः स्यात् अस्माभिः तादृशं कर्म कर्तव्यम्।
ड- अभिवादनशीलस्य आयुः विद्या यशः बलम् च वर्धन्ते।
च-- सर्वदा माता-पिता -आचार्यस्य च प्रियं कुर्यात्।

3. स्थूलपदान्यवलम्ब्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत

- (क) वृद्धोपसेविनः: आयुर्विद्या यशो बलं न वर्धन्ते।
(ख) मनुष्यः सत्यपूतां वाचं वदेत्।
(ग) त्रिषु तुष्टेषु सर्वं तपः: समाप्तेः?
(घ) मातापितरौ नृणां सम्भवे क्लेशं सहेते।
(ङ) तयोः: नित्यं प्रियं कुर्यात्।

उत्तराणि

- क- कस्य ?
ख- -कीदृशीम् ?
ग- -किम् ?
घ- कौ ?
ड- -कयोः ?

4. संस्कृतभाषयां वाक्यप्रयोगं कुरुत ।

- (क) विद्या (ख) तपः (ग) समाचरेत् (घ) परितोषः (ङ) नित्यम्

उत्तराणि

- (क) अभिवादनशीलस्य विद्या वर्धते॥
(ख) मातापितरौ स्वपुत्रस्य पालने तपः कुरुतः।
(ग) मनसा विचार्य एव कर्म समाचरेत्।
(घ) शुद्धाचरणेन परितोषः भवति।
(ङ) जनैः नित्यं शुद्धाचरणं कर्तव्यम्।

5. शुद्धवाक्यानां समक्षम् आम् अशुद्धवाक्यानां समक्षं च नैव इति लिखत -

- (क) अभिवादनशीलस्य किमपि न वर्धते।
(ख) मातापितरौ नृणां सम्भवे कष्टं सहेते।
(ग) आत्मवशं तु सर्वमेव दुःखमस्ति।
(घ) येन पितरौ आचार्यः च सन्तुष्टः तस्य सर्वं तपः समाप्यते।
(ङ) मनुष्यः सदैव मनः पूतं समाचरेत्।
(च) मनुष्यः सदैव तदेव कर्म कुर्यात् येनान्तरात्मा तुष्टते।

उत्तराणि

क - न

ख- आम्

ग - न

घ - आम्

ड - आम्

च - आम्

6. समुचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) मातापित्रोः तपसः निष्कृतिः..... कर्तुमशक्या। (दशवर्षैरपि/षष्ठिः वर्षैरपि/ वर्षशतैरपि) □
(ख) नित्यं वृद्धोपसेविनः..... वर्धन्ते (चत्वारि/पञ्च/षट्) □
(ग) त्रिषु तुष्टेषु ..... सर्वं समाप्यते (जपः/तप/कर्म) □
(घ) एतत् विद्यात्..... लक्षणं सुखदुःखयोः। (शरीरेण! समासेन/विस्तारेण)
(ङ) दृष्टिपूतम् न्यसेत्.....□ (हस्तम्/पादम्/मुखम्)
(च) मनुष्यः मातापित्रोः आचार्यस्य च सर्वदा.... कुर्यात्। (प्रियम्/अप्रियम्/अकार्यम्)

उत्तराणि

क- वर्षशतैरपि

ख- चत्वारि.

ग- तपः

घ- समासेन

ड- पादम्

च- प्रियम्

7. मञ्जूषातः चित्वा उचिताव्ययेन वाक्यपूर्ति कुरुत

तावत् , अपि, एव, यथा, नित्यं , याद्वशम् □

- (क) तयोः..... प्रियं कुर्यात्।
- (ख) .... कर्म करिष्यसि। तादृशं फलं प्राप्स्यसि।
- (ग) वर्षशतैः ..... निष्कृतिः न कर्तुं शक्या।
- (घ) तेषु..... त्रिषु तुष्टेषु तपः समाप्ते।
- (ङ) ..... राजा तथा प्रजा
- (च) यावत् सफलः न भवति..... परिश्रमं कुरु।

उत्तराणि

क -नित्यम्

ख- याद्वशम्

ग- अपि

घ- एव

ङ- यथा

च- तावत्

पाठः-- एकादशः

शीर्षकः-- सावित्री बाई फुले

पाठ्य सामग्री

शिक्षा हमारा अधिकार है। हमारे समाज में कई समुदाय इससे लंबे समय तक वंचित रहे हैं। उन्हें इस अधिकार को पाने के लिए लम्बा संघर्ष करना पड़ा है। लड़कियों को तो ज्यादा अवरोध झेलना पड़ता रहा है। प्रस्तुत पाठ इस संघर्ष का नेतृत्व करने वाली प्रातः स्मरणीय एवं अनुकरणीय महिला शिरोमणि सावित्री बाई फुले के योगदान पर केन्द्रित है।

1. एकपदेन उत्तरत -

- (क) कीदृशीनां कुरीतीनां सावित्री मुखरं विरोधम् अकरोत्?
- (ख) के कूपात् जलोद्धरणम् अवारयन्?
- (ग) का स्वदृढनिश्चयात् न विचलति?
- (घ) विधवानां शिरोमुण्डनस्य निराकरणाय सा कैः मिलिता?
- (ङ) सा कासां कृते प्रदेशस्य प्रथमं विद्यालयम् आरभत?
- (च) सावित्री बाई विवाह समये कति वर्षाणि आसीत्?
- (छ) विधवानां शिरोमुण्डनस्य निराकरणाय सा केषां मिलिता?
- (ज) महिला सेवामंडल, शिशुहत्या प्रतिबन्धक गृह इत्यादीनां संस्थानां स्थापनाय कयोः अवदानम्?
- (झ) सावित्री कदा असाध्यरोगेण ग्रस्ता?

उत्तराणि

क- सामाजिक कुरीतिनाम्

ख- उच्चवर्गीयाः जनाः

ग- सावित्री बाई फुले

घ- नापितैः

ङ- कन्यानाम्

(च) नववर्ष

(छ) नापिता

(ज) फुले दंपत्योः

(झ) महारोगप्रसार काले

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (क) किं किं सहमाना सावित्रीबाई स्वदृढनिश्चयात् न विचलति?
- (ख) सावित्रीबाईफुलेमहोदयायाः पित्रोः नाम किमासीत्? □
- (ग) विवाहानन्तरमपि सावित्र्याः मनसि अध्ययनाभिलाषा कथम् उत्साहं प्राप्तवती?
- (घ) जलं पातुं निवार्यमाणाः नारीः सा कुत्र नीतवती किञ्चाकथयत्?
- (ङ) कासां संस्थानां स्थापनायां फुलेदम्पत्योः अवदानं महत्त्वपूर्णम्?
- (च) सत्यशोधकमण्डलस्य उद्देश्यं किमासीत्?
- (छ) तस्याः द्वयोः काव्यसङ्कलनयोः नामनी के?
- (ज) सावित्री बाईफुले महोदयाः पत्युःनाम किमासीत्?
- (झ) महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका का आसीत्?
- (ट) प्रथमं विद्यालयम् आरम्भसमये सावित्रीबाई कति वर्षीया आसीत्?
- (ठ) सावित्रीबाईफुले संस्थाः कथं संचालितवती?

उत्तराणि

- क- मार्गे कश्चित् तस्य उपरि धूलिं कश्चित् च प्रस्तरखण्डान् क्षिपति तथापि सावित्रीबाई स्वदृढनिश्चयात् न विचलति।
- ख- .सावित्रीबाईफुलेमहोदयायाः माता लक्ष्मी बाई पिता च खंडोजी आसीत्।
- ग- ज्योतिबा फुले स्त्री शिक्षायाः प्रबलः समर्थकः आसीत् अतःविवाहानन्तरमपि सावित्र्याः मनसि अध्ययनाभिलाषा उत्साहं प्राप्तवती।
- घ- जलं पातुं निवार्यमाणाः नारीः सा निजगृहं नीतवती ,तडागं दर्शयित्वा अकथयत् च यत् यथेष्ट जलम् नयत।
- ङ- "महिला सेवामंडल" "शिशुहत्याप्रतिबन्धक गृहं " इत्यादीनां संस्थानां स्थापनायां फुलेदम्पत्योः अवदानं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।
- च- सत्यशोधकमण्डलस्य उद्देश्यं आसीत् उत्पीडितानां स्वाधिकारान् प्रति जागरणम् इति।
- छ- तस्याः द्वयोः काव्यसङ्कलनयोः नामनी 'काव्यफुले 'सुबोधरत्नाकर' च इति।
- (ज) सावित्री बाई फुले महोदया पत्युः नाम ज्योतिबा फुले महोदयः आसीत् ।
- (झ) महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका सावित्रीबाई फुले महोदया आसीत्।
- (ट) प्रथमं विद्यालयम् आरंभे समये सावित्री बाई सप्तदश वर्षीया आसीत्।
- (ठ) सावित्री बाई फुले संस्था प्रशासनकौशलेन संचालितवति।

3. रेखांकितपदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत

- (क) सावित्रीबाई कन्याभिः: सविनोदम् आलपन्ती अध्यापने संलग्ना भवति स्म?
- (ख) सा महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका आसीत्?
- (ग) सा स्वपतिना सह कन्यानां कृते प्रदेशस्य प्रथमं विद्यालयम् आरभत?
- (घ) तथा मनुष्याणां समानतायाः स्वतन्त्रतायाश्च पक्षः सर्वदा समर्थितः?
- (ङ) साहित्यरचनया अपि सावित्री महीयते?

उत्तराणि

क- काभिः ?

ख- कस्य ?

ग- कासाम् ?

घ- केषाम् ?

ङ- का?

4. यथानिर्देशमुत्तरत

- (क) इदं चित्रं पाठशालायाः वर्तते- अत्र 'वर्तते' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?
- (ख) तस्याः स्वकीयम् अध्ययनमपि सहैव प्रचलति - अस्मिन् वाक्ये विशेष्यपदं किम्?
- (ग) अपि यूयमिमा महिलां जानीथ- अस्मिन् वाक्ये 'यूयम्' इति पदं केभ्यः प्रयुक्तम्?
- (घ) सा ताः स्त्रियः निजगृहं नीतवती - अस्मिन् वाक्ये 'सा' इति सर्वनामपदं कस्यै प्रयुक्तम्?
- (ङ) शीर्णवस्त्रावृताः तथाकथिताः निम्नजातीयाः काश्चित् नार्यः जलं पातुं याचन्ते स्म - अत्र 'नार्यः' इति पदस्य विशेषणपदानि कति सन्ति, कानि च इति लिखत?

उत्तराणि

क- चित्रं

ख- अध्ययनम्

ग- छात्रेभ्यः

घ- सावित्र्यै

डं- चत्वारि-शीर्णवस्त्रावृताः, तथाकथिताः, निम्नजातीयाः काश्चित् च इति ।

5. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत -

- (क) स्वकीयम्
- (ख) सविनोदम्
- (ग) सक्रिया
- (घ) प्रदेशस्य
- (ङ) मुखरम्
- (च) सर्वथा

उत्तरम्:-

- (क) छात्रः स्वकीयं पुस्तकम् आदाय गच्छति ।
- (ख) रामः सविनोदम् मित्रेण सह वार्तयति ।
- (ग) सावित्रीबाई फुले नारीजागरणे सक्रिया आसीत् ।
- (घ) सावित्री बाई महाराष्ट्र प्रदेशस्य रत्नम् अस्ति ।
- (ङ) सा सामाजिक कुरीतीनां मुखरम् विरोधम् अकरोत् ।
- (च) सावित्रीबाई सर्वथा नारी जागरणे समर्पिता आसीत् ।

6. (अ) अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत

- (क) उपरि
- (ख) आदानम्
- (ग) परकीयम्
- (घ) विषमता
- (ङ) व्यक्तिगतम्
- (च) आरोहः

उत्तरम्:

- (क) वृक्षस्य उपरि खगाः तिष्ठन्ति ।
- (ख) विद्यायाः आदान-प्रदानं सदैव कुर्यात् ।
- (ग) कदापि परकीयम् अत्रं वृथा न कुर्यात् ।
- (घ) नारी-नरयोः कदापि विषमता न भवेत् ।
- (ङ) वयं व्यक्तिगतम् स्वार्थं त्यक्त्वा सर्वहितम् चिन्तयेम ।
- (च) वृक्षे आरोहः हानिकरः अपि भवति ।
- (आ) अधोलिखितपदानां समानार्थकपदानि मञ्जूषातः चित्वा लिखत

मार्गं, अविरतम्, अध्यापने, अवदानम्, यथेष्टम्, मनसि

- (क) शिक्षणे
- (ख) पथि
- (ग) हृदये
- (घ) इच्छानुसारम्
- (ङ) योगदानम्
- (च) निरन्तरम्

उत्तरम्:

- (क) शिक्षणे – अध्यापने
- (ख) पथि – मार्गं
- (ग) हृदये – मनसि
- (घ) इच्छानुसारम् -यथेष्टम्
- (ङ) योगदानम् – अवदानम्।
- (च) निरन्तरम् – अविरतम्

7. (अ) अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं, विभक्ति, वचनं च लिखत

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
(क) धूलिम् -	स्त्रीलिंग	द्वितीया	एकवचनम्
(ख) नाम्नि -	नपुंसकलिंग	सप्तमी	एकवचनम्
(ग) अपरः -	पुल्लिंग -	प्रथमा	एकवचनम्
(घ) कन्यानाम् -	स्त्रीलिंग	षष्ठी	बहुवचनम्
(ङ) सहभागिता -	स्त्रीलिंग	प्रथमा	एकवचनम्
(च) नापितैः -	पुल्लिंग	तृतीया	बहुवचनम्
(छः) गृहात्	नपुंसकलिंग	पञ्चमी	एकवचनम्
(ज) सावित्र्याः	स्त्रीलिंग	षष्ठी	एकवचनम्

7. (आ) उदाहरणमनुसृत्य निर्देशानुसारं लकारपरिवर्तनं कुरुत -

यथा - सा शिक्षिका अस्ति। (लड़लकारः) सा शिक्षिका आसीत्।

- (क) सा अध्यापने संलग्ना भवति। (लृटलकारः)
- (ख) सः त्रयोदशवर्षकल्पः अस्ति। (लड़लकारः)
- (ग) महिलाः तडागात् जलं नयन्ति। (लोटलकारः)
- (घ) वयं प्रतिदिनं पाठं पठामः। (विधिलिङ्गं)
- (ङ) यूयं किं विद्यालयं गच्छथ? (लृटलकारः)
- (च) ते बालकाः विद्यालयात् गृहं गच्छन्ति। (लड़लकारः)

उत्तरम्:

- (क) सा अध्यापने संलग्ना भविष्यति।
- (ख) सः त्रयोदशवर्षकल्पः आसीत्।
- (ग) महिलाः तडागात् जलम् नयन्तु।
- (घ) वयं प्रतिदिनं पाठम् पठेम।
- (ङ) किं यूयं विद्यालयम् गमिष्यथ?

(च) ते बालकाः विद्यालयात् गृहम् अगच्छन्।

अतिरिक्त प्रश्नानि

1 अधोलिखितानि पदानां विलोमपदानि लिखत-

उपरि

आदानम्

विषमता

आरोहः

परकीयम्

उत्तराणि

उपरि- नीचैः

आदानम् - प्रदानम्

विषमता - समता

आरोहः - अवरोहः

परकीयम् - स्वकीयम्

2 रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्निर्माणं कुरुत-

क) सामाजिककुरीतीनाम् सावित्री मुखरं विरोधम् अकरोत् ।

ख) महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका सावित्री बाई आसीत् ।

ग) सावित्र्याः मृत्युः असाध्य रोगेण अभवत् ।

घ) सावित्री अनेकाः संस्थाः प्रशासनकौशलेन संचालितवती ।

उत्तराणि

क) केषाम् ?

ख) कस्य ?

ग) कस्याः?

घ) का ?

द्वादशः पाठः

“कः रक्षति कः रक्षितः”

पाठ्य सामग्री

अभ्यासप्रश्नाः -

प्रश्न १. प्रश्नानामुत्तराणि एकपदेन लिखत-

(क) केन पीडितः वैभवः बहिरागतः:

उत्तरम् :- प्रचण्डोष्मणा

(ख) स्वेदधाराः इव के प्रस्तवन्ति?

उत्तरम् :- स्वेदबिन्दवः

(ग) भवनेत्यादीनां निर्माणाय के कर्त्यन्ते?

उत्तरम् :- वृक्षाः

(घ) सकलं जगत् केन प्राणिति?

उत्तरम् :- पवनेन

(ङ) मार्गे किं हृष्ट्वा बालाः परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति?

उत्तरम् :- अवकरभाण्डारम्

(च) वयं शिक्षिताः अपि कथमाचरामः?

उत्तरम् :- अशिक्षितेव

(छ) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् कस्य कृते महती क्षतिः भवति?

उत्तरम् :- पर्यावरणस्य

(ज) मृत्तिकायां किं वस्तु न कदापि विनश्यति ?

उत्तरम् :- प्लास्टिकम्

(झ) अस्माकं प्रयासः कस्य रक्षणे अपेक्षितः?

उत्तरम् :- पर्यावरणस्य

(ञ) अद्य निदाघतापतपतस्य किं शुष्कतां याति?

उत्तरम् :- तालुः

प्रश्न २. पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखत-

(क) परमिन्दर् गृहात् बहिरागत्य किं पश्यति?

उत्तरम् :- परमिन्दर् गृहात् बहिरागत्य सर्वथा अवरुद्ध वायुवेगं पश्यति।

(ख) अस्माभिः केषां निर्माणाय वृक्षाः कर्त्यन्ते?

उत्तरम् :- अस्माभिः यत्र-तत्र बहुभूमिकभवनानां, भूमिगतमार्गाणाम्, विशेषतः

मैट्रोमार्गाणां, उपरिगमिसेतूनाम् मार्गेत्यादीनां निर्माणाय वृक्षाः
कर्त्यन्ते॥

(ग) पूर्वं प्रायः केन पदार्थेन निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते स्म ?

उत्तरम् :- पूर्वं प्रायः कार्पासेन, चर्मणा, लौहेन, लाक्षया, मृत्तिकया, काष्ठेन
निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते स्म ।

(घ) विनयः संगीतामाहूय किं वदति?

उत्तरम् :- विनयः संगीतामाहूय 'महोदये! कृपां कुरु मार्गं भ्रमभ्यः' इति वदति।

(ङ) कानि कानि वस्तूनि पर्यावरणं दूषयन्ति?

उत्तरम् :- प्लास्टिक निर्मितानि सर्वाणि वस्तूनि पर्यावरणं दूषयन्ति ।

(च) पर्यावरणेन सह के रक्षणीयाः?

उत्तरम् :- पर्यावरणेन सह पशवः अपि रक्षणीयाः ।

(छ) अन्ते जोसेफः पर्यावरणरक्षायै कः उपायः बोधयति?

उत्तरम् :- अन्ते जोसेफः पर्यावरणरक्षायै 'पर्यावरणेन सह पशवः अपि रक्षणीयाः'
इति उपायः बोधयति।

(ज) रोजलिन् आगत्य किं करोति?

उत्तरम् :- रोजलिन् आगत्य बालैः साकं स्वक्षिप्तमवकरम् मार्गं
विकीर्णमन्यदवकरं चापि संगृह्य अवकरकण्डोले पातयति।

प्रश्न ३. रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) जागरूकतया एव स्वच्छताऽभियानमपि गतिं प्राप्यति।

उत्तरम् :- क्या एव स्वच्छताऽभियानमपि गतिं प्राप्यति?

(ख) बाला: यत्र-तत्र अवकरभाण्डारं दृष्टा वार्तालापं कुर्वन्ति ।

उत्तरम् :- बाला: यत्र-तत्र कम्/किम् दृष्टा वार्तालापं कुर्वन्ति ?

(ग) धेनुः शाकफलानामावरणैः सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादति स्म।

उत्तरम् :- धेनुः कैः सह प्लास्टिकस्यूतमपि खादति स्म?

(घ) मार्गे इत्यादीनां निर्माणाय वृक्षाः कर्त्यन्ते □

उत्तरम् :- मार्गे इत्यादीनां निर्माणाय के कर्त्यन्ते ?

(ङ) वायुवेगः सर्वथाऽवरुद्धः आसीत्।

उत्तरम् :- कः सर्वथाऽवरुद्धः आसीत्?

(च) प्रचण्डोष्मणा पीडितः वैभवः गृहात् निष्क्रामति ।

उत्तरम्:- प्रचण्डोष्मणा पीडितः कः गृहात् निष्क्रामति ?

(छ) सर्वे अवकरं संगृह्य अवकरकण्डोले पातयन्ति।

उत्तरम् :- सर्वे अवकरं संगृह्य कस्मिन् पातयन्ति?

(ज) अधुना प्लास्टिकनिर्मितानि वस्त्रानि प्रायः प्राप्यन्ते।

उत्तरम् :- अधुना प्लास्टिकनिर्मितानि कानि प्रायः प्राप्यन्ते?

(झ) सर्वे नदीतीरं प्राप्ताः प्रसन्नाः भवति॥

उत्तरम् :- सर्वे कुत्र/कम् प्राप्ताः प्रसन्नाः भवन्ति?

प्रश्न 4. सन्धिविच्छेदं पूरयत-

(क) ग्रीष्मतौ - ..... + ऋतौ

उत्तरम् :- ग्रीष्म

(ख) प्रचण्डोष्मणा- प्रचण्ड + -----

उत्तरम् :- ऊष्मणा

(ग) बहिरागत्य - बहिः + ...

उत्तरम् :- आगत्य

(घ) काञ्चित् - ..... + चित्

उत्तरम् :- काम्

(ङ) तद्वनम् - ..... + वनम्

उतरम् :- तत्

(च) कलमेत्यादीनि - ..... + ...

उतरम् :- कलम + इत्यादीनि

(छ) अतीवानन्दप्रदोऽयम् - ..... + ... + ...

उतरम् :- अतीव + आनन्दप्रदः + अयम्

(ज) लयाभावात् - ----- + अभावात्

उतरम् :- लय

प्रश्न 5. विशेषणपदैः सह विशेष्यपदानि योजयत-

1. सकलं	अवकरम्
2. काञ्चित्	जगत्
3. स्वच्छानि	स्वास्थ्यकरी
4. पिहिते	क्षतिः
5. स्वच्छता	शान्तिम्
6. गच्छन्ति	गृहाणि
7. अन्यत्	अवकरकण्डोले
8. महती	जगत्

उत्तराणि:-

1. सकलं	जगत्
2. काञ्चित्	शान्तिम्
3. स्वच्छानि	गृहाणि
4. पिहिते	अवकरकण्डोले
5. स्वच्छता	स्वास्थ्यकरी
6. गच्छन्ति	मित्राणि

7. अन्यत् अवकरम्

8. महती क्षतिः

प्रश्न 6. शुद्धकथनानां समक्षम् 'आम्' अशुद्धकथनानां समक्षं च 'न' इति
लिखत-

(क) प्रचण्डोष्मणा पीडिताः बालाः सायंकाले एकैकं कृत्वा गृहाभ्यन्तरं गताः।

उत्तरम् :- आम्

(ख) मार्गे मित्राणि अवकरभाण्डारं यत्र-तत्र विकीर्ण दृष्टा वार्तालापं कुर्वन्ति।

उत्तरम् :- आम्

(ग) अस्माभिः पर्यावरणस्वच्छता प्रति प्रायः ध्यानं न दीयते।

उत्तरम् :- आम्

(घ) वायुम् विना क्षणमपि जीवितुं न शक्यते।

उत्तरम् :- आम्

(ङ) रोजलिन् अवकरम् इतस्ततः प्रक्षेपणात् अवरोधयति बालकान्।

उत्तरम् :- न

(च) एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वनं सुपुत्रेण कुलमिव दह्यते।

उत्तरम् :- आम्

(छ) बालकाः धेनु कदलीफलानि भोजयन्ति।

उत्तरम् :- आम्

(ज) नदीजले निमज्जिताः बालाः प्रसन्नाः भवन्ति।

उत्तरम् :- आम्

(झ) निखिला सृष्टिः अचैतन्यमयी अस्ति ।

उत्तरम् :- न

(ञ) अस्माभिः पित्रोः शिक्षकाणां सहयोगेन प्लास्टिकस्य विविधापक्षाः विचारणीयाः।

उत्तरम् :- आम्

प्रश्न 7. घटनाक्रमानुसारं लिखत-

- (क) उपरितः अवकरं क्षेप्तुम् उद्यतां रोजलिन् बालाः प्रबोधयन्ति।
- (ख) घटिपट्टिका, अन्यानि बहुविधानि पात्राणि, कलमेत्यादीनि सर्वाणि तु प्लास्टिकनिर्मितानि एव प्राप्यन्ते।
- (ग) प्लास्टिकस्य विविधापक्षान् विचारयितुं पर्यावरणसंरक्षणं पशूनेत्यादीन् रक्षितुं बालाः कृतनिश्चयाः भवन्ति।
- (घ) गृहे प्रचण्डोष्मणा पीडितानि मित्राणि एकैकं कृत्वा गृहात् बहिरागच्छन्ति।
- (ङ) अन्ते बालाः जलविहारं कृत्वा प्रसीदन्ति।
- (च) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् अस्माकं पर्यावरणस्य कृते महती क्षति भवति।
- (छ) शाकफलानामावरणैः सह प्लास्टिकस्थूतमपि खादन्तीं धेनुं बालकाः कदलीफलानि भोजयन्ति।
- (ज) वृक्षाणां निरन्तरं कर्तनेन, ऊष्मावर्धनेन च दुःखिताः बालाः नदीतीरं गन्तुं प्रवृत्ताः भवन्ति।
- (झ) बालैः सह रोजलिन् अपि मार्गे विकीर्णमवकरं यथास्थानं प्रक्षिपति।
- (ञ) मार्गे यत्र-तत्र विकीर्णमवकरं दृष्ट्वा पर्यावरणविषये चिन्तिताः बालाः परस्परं विचारयन्ति।

उत्तराणिः— (घ) गृहे प्रचण्डोष्मणा पीडितानि मित्राणि एकैकं कृत्वा गृहात् बहिरागच्छन्ति।

- (ज) वृक्षाणां निरन्तरं कर्तनेन, ऊष्मावर्धनेन च दुःखिताः बालाः नदीतीरं गन्तुं प्रवृत्ताः भवन्ति।
- (ञ) मार्गे यत्र-तत्र विकीर्णमवकरं दृष्ट्वा पर्यावरणविषये चिन्तिताः बालाः परस्परं विचारयन्ति।

- (क) उपरितः अवकरं क्षेप्तुम् उद्यतां रोजलिन् बालाः प्रबोधयन्ति।
- (झ) बालैः सह रोजलिन् अपि मार्गे विकीर्णमवकरं यथास्थानं प्रक्षिपति।
- (छ) शाकफलानामावरणैः सह प्लास्टिकस्थूतमपि खादन्तीं धेनुं बालकाः कदलीफलानि भोजयन्ति।
- (च) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् अस्माकं पर्यावरणस्य कृते महती क्षति भवति।

- (ख) घटिपट्टिका, अन्यानि बहुविधानि पात्राणि, कलमेत्यादीनि सर्वाणि तु
प्लास्टिकनिर्मितानि एव प्राप्यन्ते।
- (ग) प्लास्टिकस्य विविधापक्षान् विचारयितुं पर्यावरणसंरक्षणं पशूनेत्यादीन्
रक्षितुं बालाः कृतनिश्चयाः भवन्ति।
- (ङ) अन्ते बालाः जलविहारं कृत्वा प्रसीदन्ति।

त्रयोदशः पाठः

क्षितौ राजते भारतस्वर्णभूमिः

पाठ्य सामग्री

अभ्यासप्रश्नाः :-

प्रश्न 1. प्रश्नानामुत्तराणि एकपदेन लिखत-

(क) इयं धरा कैः स्वर्णवद् भाति ?

उत्तरम् :- शस्यैः

(ख) का सदा क्षितौ राजते ?

उत्तरम् :- भारतस्वर्णभूमिः

(ग) भारतस्वर्णभूमिः कुत्र राजते ?

उत्तरम् :- क्षितौ

(घ) भारतस्य भूमिः कीदृशाणाम् जनानां धरा अस्ति ?

उत्तरम् :- विपश्चिताम्

(ङ) इयं केषां महाशक्तिभिः पूरिता ?

उत्तरम् :- अणूनाम्

(च) इयं भारतस्य भूः कीदृशी अस्ति ?

उत्तरम् :- जगद्वन्दनीया

(छ) इयं भूः कस्मिन् युतानाम् अस्ति ?

उत्तरम् :- प्रबन्धे

(ज) भारतस्य भूमिः कैः सेव्या वर्तते ?

उत्तरम् :- कर्मशीलैः

(झ) अत्र किं सदैव सुपूर्णमस्ति ?

उत्तरम् :- खाद्यान्नभाण्डम्

(ज) इयं धरा सदा केषाम् अस्ति ?

उत्तरम् :- राष्ट्ररक्षारतानाम्

प्रश्न 2. समानार्थपदानि पाठात् चित्वा लिखत-

(क) पृथिव्याम् ----- (क्षितौ/ पर्वतेषु/ त्रिलोक्याम्)

उत्तरम् :- क्षितौ

(ख) सिंहानाम् ----- (अश्वानाम्/ गजानाम्/ केशरीणाम्)

उत्तरम् :- केशरीणाम्

(ग) सुशोभते ----- (लिखते/ भाति/ पिबति)

उत्तरम् :- भाति

(घ) मेदिनी ----- (आकाशम्/ धरा/ वाहनम्)

उत्तरम् :- धरा

(ङ) बुद्धिमताम् ----- (पर्वणाम्/ उत्सवानाम्/ विपश्चिज्जनानाम्)

उत्तरम्:- विपश्चिज्जनानाम्

(च) पर्वतानाम् ----- (गजानाम्/ भूधराणाम्/ युतानाम्)

उत्तरम् :- भूधराणाम्

(छ) मयूराणाम् ----- (शिखीनाम्/ शुकानाम्/ पिकानाम्)

उत्तरम् :- शिखीनाम्

(ज) अनेकेषाम् ----- (जनानाम्/ वैज्ञानिकानाम्/ बहूनाम्)

उत्तरम् :- बहूनाम्

प्रश्न 3. श्लोकांशमेलनं कृत्वा लिखत-

(क) त्रिशूलाग्निनागैः पृथिव्यास्त्रधौरैः

(ख) इयं शिल्पिनां यन्त्रविद्याधराणां

(ग) सदा पर्वणामुत्सवानां धरेयं

(घ) वने दिग्गजानां तथा केशरीणां

(ङ) इयं ज्ञानिनां चैव वैज्ञानिकानां

(च) सुपूर्णं सदैवास्ति खाद्यान्नभाण्डं

(छ) इयं वीरभोग्या तथा कर्मसेव्या

उत्तरम् :-

(क) त्रिशूलाग्निनागैः पृथिव्यास्त्रधौरैः

(ख) इयं शिल्पिनां यन्त्रविद्याधराणां

(ग) सदा पर्वणामुत्सवानां धरेयं

(घ) वने दिग्गजानां तथा केशरीणां

(ङ) इयं ज्ञानिनां चैव वैज्ञानिकानां

(च) सुपूर्णं सदैवास्ति खाद्यान्नभाण्डं

(छ) इयं वीरभोग्या तथा कर्मसेव्या

नदीनां जलं यत्र पीयूषतुल्यम्।

विपश्चिज्जनानामियं संस्कृतानाम्

जगद्वन्दनीया च भूः देवगेया □

क्षितौ राजते भारतस्वर्णभूमिः □

अणूनां महाशक्तिभिः पूरितेयम् □

भिषक्षास्त्रिणां भूः प्रबन्धे युतानाम्

तटीनामियं वर्तते भूधराणाम् □

अणूनां महाशक्तिभिः पूरितेयम् □

भिषक्षास्त्रिणां भूः प्रबन्धे युतानाम्

क्षितौ राजते भारतस्वर्णभूमिः □

तटीनामियं वर्तते भूधराणाम् □

विपश्चिज्जनानामियं संस्कृतानाम्

नदीनां जलं यत्र पीयूषतुल्यम् □

जगद्वन्दनीया च भूः देवगेया □

(क) अस्मिन् चित्रे एका ..... वहति।

उत्तरम् :- नदी

(ख) नदी ..... निःसरति।

उत्तरम् :- भूधरात्

(ग) पर्वते बहवः ----- सन्ति □

उत्तरम् :- वृक्षाः

(घ) नद्याः जलं ..... भवति।

उत्तरम् :- पीयूषतुल्यम्

(ङ) ..... शस्यसेचनं भवति।

उत्तरम् :- जलेन

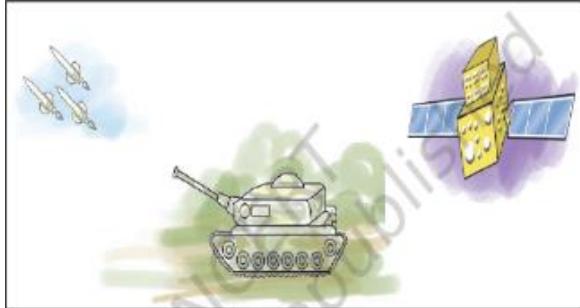
(च) नद्याः जलं----- भवति □

उत्तरम् :- शीतलम्

(छ) भारतः ..... भूमिः अस्ति।

उत्तरम् :- स्वर्णभूमिः

प्रश्न 5. चित्राणि दृष्टा (मञ्जूषातः) उपयुक्तपदानि गृहीत्वा वाक्यपूर्ति कुरुत-

अस्त्राणाम्, भवति, अस्त्राणि, सैनिकाः, निरंतरम्, प्रयोगः, उपग्रहणां, अस्तैः

(क) अस्मिन् चित्रे दृश्यन्ते □

उत्तरम् :- अस्त्राणि

(ख) अस्माकं भारतदेशः आधुनिकैः परिपूरिता अस्ति □

उत्तरम् :- अस्तैः

(ग) एतेषाम् अस्त्राणां युद्धे भवति □

उत्तरम् :- प्रयोगः

(घ) भारतः एतादृशानां प्रयोगेण विकसितदेशः मन्यते।

उत्तरम् :- अस्त्राणाम्

(ङ) अत्र परमाणुशक्तिप्रयोगः अपि □

उत्तरम् :- भवति

(च) आधुनिकैः अस्तैः अस्मान् शत्रुभ्यः रक्षन्ति □

उत्तरम् :- सैनिकाः

(छ) भारतदेशस्य सैनिकाः युद्धाभ्यासं कुर्वन्ति □

उत्तरम् :- निरंतरम्

(ज) सहायतया बहूनि कार्याणि भवन्ति □

उत्तरम् :- उपग्रहणाम्

प्रश्न 6. (अ) चित्रं दृष्ट्वा संस्कृते वाक्यानि लिखत-

- (क) -----
 (ख) -----
 (ग) -----
 (घ) -----
 (ङ) -----
 (च) -----
 (छ) -----

उत्तरम् :-

- (क) इदं चित्रं दीपावलि पर्वस्य अस्ति।
 (ख) अस्मिन् चित्रे एका बालिका दीपान् ज्वालयति।
 (ग) एका महिलापि दीपान् ज्वालयति।
 (घ) महिलायाः हस्ते एका स्थालिका अस्ति □
 (ङ) स्थाल्यां बहवः दीपकाः सन्ति □
 (च) अत्र अनेके दीपकाः प्रज्वलन्ति।
 (छ) पिता पुत्रं च दीपान् दृष्ट्वा प्रसीदतः □

प्रश्न 6. (आ) चित्रं दृष्ट्वा संस्कृते वाक्यानि लिखत-

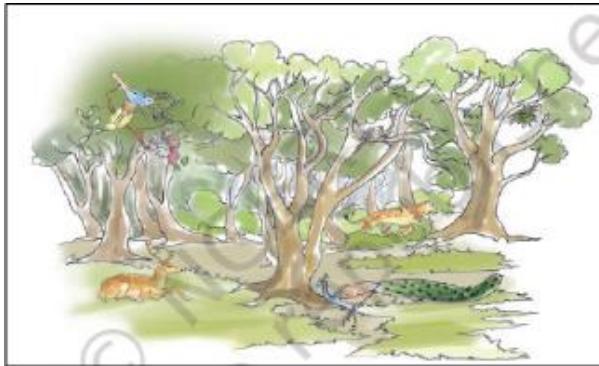

- (क) -----
 (ख) -----
 (ग) -----
 (घ) -----
 (ङ) -----
 (च) -----
 (छ) -----

उत्तरम् :-

- (क) इदं चित्रं रक्षाबन्धन पर्वस्य अस्ति।
(ख) अस्मिन् अवसरे भगिनी भ्रातुः हस्ते रक्षासूत्रं बध्नाति।
(ग) स्थाल्यां मोदकानि सन्ति □
(घ) तं च सा मोदकम् अपि खादयति।
(ङ) तस्य दीर्घायुः निमित्तं भगवन्तं प्रार्थयति।
(च) भ्राता च प्रसन्नः सन् तस्यै उपहारं प्रयच्छति □
(छ) सः भगिन्याः रक्षार्थं वचनानि अपि यच्छति □

प्रश्न 7. अत्र चित्रं दृष्ट्वा संस्कृतभाषया वाक्येषु प्रकृतेः वर्णनं कुरुत-

- (क) -----
(ख) -----
(ग) -----
(घ) -----
(ङ) -----
(च) -----
(छ) -----

उत्तरम् :-

- (क) इदं चित्रं वनस्य अस्ति।
(ख) अत्र अनेके वन्यजीवाः सन्ति।
(ग) सिंहः वनस्पराजः कथ्यते।

- (घ) मयूरः इतस्ततः भ्रमति।
- (ङ) अस्मिन् वने बहवः वृक्षाः सन्ति □
- (च) मृगः वृक्षस्य अधः उपविशति □
- (छ) वृक्षेषु खगाः उपविशन्ति □

आर्यभटः

पाठ्य सामग्री

पाठ का परिचय (Introduction of the Lesson)

भारतवर्ष की अमूल्य निधि है- ज्ञान-विज्ञान की सुदीर्घ परम्परा। इस परम्परा को सम्पोषित करने वाले प्रबुद्ध मनीषियों में अग्रगण्य थे-आर्यभट। दशमलव पद्धति का प्रयोग सबसे पहले आर्यभट ने किया, जिसके कारण गणित को एक नई दिशा मिली। इन्हें एवं इनके प्रवर्तित सिद्धान्तों को तत्कालीन रूढिवादियों का विरोध झेलना पड़ा। वस्तुतः गणित को विज्ञान बनाने वाले तथा गणितीय गणना पद्धति के द्वारा आकाशीय पिण्डों की गति का प्रवर्तन करने वाले ये (आर्यभट) प्रथम आचार्य थे। आचार्य आर्यभट के इसी वैदुष्य का उद्घाटन प्रस्तुत पाठ में है।

पाठ-शब्दार्थ एवं सरलार्थ

(क) पूर्वदिशायाम् उदेति सूर्यः पश्चिमदिशायां च अस्तं गच्छति इति वृश्यते हि लोके। परं न अनेन अवबोध्यमस्ति यत्सूर्यो गतिशील इति। सूर्योऽचलः पृथिवी च चला या स्वकीये अक्षे घूर्णति इति साम्प्रतं सुस्थापितः सिद्धान्तः। सिद्धान्तोऽयं प्राथम्येन येन प्रवर्तितः, स आसीत् महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विच्च आर्यभटः। पृथिवी स्थिरा वर्तते इति परम्पराया प्रचलिता रूढिः तेन प्रत्यादिष्टा। तेन उदाहृतं यद् गतिशीलायां नौकायाम् उपविष्टः मानवः नौकां स्थिरामनुभवति, अन्यान् च पदार्थान् गतिशीलान् अवगच्छति। एवमेव गतिशीलायां पृथिव्याम् अवस्थितः मानवः पृथिवीं स्थिरामनुभवति सूर्यादिग्रहान् च गतिशीलान् वेत्ति।

शब्दार्थ : उदेति-उदय होता है। अस्तं गच्छति-अस्त हो जाता है। लोके-संसार में। अवबोध्यम्-समझने योग्य, जानने योग्य, जानना चाहिए। अचलः-स्थिर, गतिहीन। चला-अस्थिर, गतिशील। स्वकीये-अपने। अक्षे- धुरी पर। घूर्णति-घूमती है। साम्प्रतम्-इस समय। सुस्थापितः- भली-भाँति स्थापित। प्राथम्येन-सर्वप्रथम प्रवर्तितः-प्रारम्भ किया गया। ज्योतिर्विद्-ज्योतिषी। प्रचलिता-चलने वाली। रूढिः-प्रचलित प्रथा, रिवाज। प्रत्यादिष्टा-खण्डन किया। उदाहृतम्-उदाहरण दिया। उपविष्टः-बैठा हुआ। अवगच्छति-समझता है। वेत्ति-जानता है।

सरलार्थ : संसार में यह दिखाई देता है कि सूर्य पूर्व दिशा में उदय होता है और पश्चिम दिशा में अस्त होता है परन्तु इससे यह नहीं जाना जाता है कि सूर्य गतिशील है। सूर्य अचल है और पृथ्वी चलायमान है। जो अपनी धुरी पर घूमती है यह इस समय भली-भाँति स्थापित सिद्धान्त है। इस सिद्धान्त को सर्वप्रथम जिन्होंने प्रारम्भ किया, वह महान् गणित के ज्ञाता और ज्योतिषी आर्यभट थे। पृथ्वी स्थिर है, परम्परा से चली आ रही इस प्रथा (धारणा) का उन्होंने खण्डन किया। उन्होंने उदाहरण दिया कि चलती हुई नाव में बैठा हुआ मनुष्य नाव को रुकी हुई अनुभव करता है और दूसरे पदार्थों (वस्तुओं) को गतिशील समझता है। इसी तरह ही गति युक्त पृथ्वी पर स्थित मनुष्य पृथ्वी को स्थिर अनुभव करता है और सूर्य आदि ग्रहों को गतिशील जानता है।

ख) ४७६ तमे ख्रिस्ताब्दे (षट्सप्तत्यधिकचतुःशततमे वर्षे) आर्यभटः जन्म लब्धवानिति तेनैव विरचिते 'आर्यभटीयम्' इत्यस्मिन् ग्रन्थे उल्लिखितम्। ग्रन्थोऽयं तेन त्रयोविंशतितमे वयसि विरचितः। ऐतिहासिकसोतोभिः ज्ञायते यत् पाटलिपुत्रं निकषा आर्यभटस्य वेधशाला आसीत्। अनेन इदम् अनुमीयते यत् तस्य कर्मभूमिः पाटलिपुत्रमेव आसीत्।

शब्दार्थ : ख्रिस्ताब्दे-ईस्वी में। षट्सप्ततिः-छिहत्तर। लब्धवान्-लिया। विरचिते-रचे हुए। इत्यस्मिन्- (इति+ अस्मिन्) इस (में)। उल्लिखितम्-उल्लेख किया है। वयसि-आयु में, अवस्था में। विरचितः-रचा है। स्रोतोभिः-स्रोतों से। ज्ञायते-जाना जाता है। निकषा-निकट। वेधशाला-ग्रह, नक्षत्रों को जानने की प्रयोगशाला। अनुमीयते-अनुमान किया है। कर्मभूमिः-कर्म क्षेत्र। आसीत्-थी।

सरलार्थ : सन् 476वें ईस्वीय वर्ष में (चार सौ छिहत्तरवें वर्ष में) आर्यभट ने जन्म लिया, यह उन्होंने अपने द्वारा ही लिखे 'आर्यभटीयम्' नामक इस ग्रन्थ में उल्लेख किया है। यह ग्रन्थ उन्होंने तेर्वें वर्ष की आयु में रचा था। ऐतिहासिक स्रोतों से जाना जाता है (पता चलता है) कि पाटलिपुत्र (पटना) के निकट आर्यभट की नक्षत्रों को जानने की प्रयोगशाला थी। इससे यह अनुमान किया जाता है कि उनका कार्यक्षेत्र पाटलिपुत्र (पटना) ही था।

(ग) आर्यभटस्य योगदानं गणितज्योतिषा सम्बद्धं वर्तते यत्र संख्यानाम् आकलनं महत्त्वम् आदधाति। आर्यभटः फलितज्योतिषशास्त्रे न विश्वसिति स्म। गणितीयपद्धत्या कृतम् आकलनमाधृत्य एव तेन प्रतिपादितं यद् ग्रहणे राहुकेतुनामको दानवौ नास्ति कारणम्। तत्र तु सूर्यचन्द्रपृथिवी इति त्रीणि एव कारणानि। सूर्य परितः भ्रमन्त्याः पृथिव्याः, चन्द्रस्य परिक्रमापथेन संयोगाद् ग्रहणं भवति। यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्धते तदा चन्द्रग्रहणं भवति। तथैव पृथ्वीसूर्योः मध्ये समागतस्य चन्द्रस्य छायापातेन सूर्यग्रहणं दृश्यते।

शब्दार्थ : योगदानम्-सहयोग। सम्बद्धम्-सम्बन्धित। आकलनं-गणना। आदधाति-रखता है। विश्वसिति स्म-विश्वास करता था। गणितीयपद्धत्या-गणित की पद्धति (तरीके) से। आकलनम्-गणना। आधृत्य-आधारित करके। प्रतिपादितम्-वर्णन किया गया। परितः-चारों ओर। भ्रमन्त्याः-घूमने वाली की, घूमती हुई की। परिक्रमापथेन-घूमने के मार्ग से। छायापातेन-छाया पड़ने से। अवरुद्धते-रुक जाता है। तथैव-वैसे ही। समागतस्य-आए हुए (के)।

सरलार्थ : आर्यभट का योगदान (सहयोग) गणितज्योतिष से सम्बन्ध रखता है जहाँ संख्याओं की गणना महत्त्व रखती है। आर्यभट फलित ज्योतिषशास्त्र में विश्वास नहीं करते थे। गणित शास्त्र की पद्धति (तरीके) से किए गए आकलन (गणना) पर आधारित करके ही उन्होंने कहा (प्रतिपादित किया) कि ग्रहण (लगाने) में राहु और केतु नामक राक्षस कारण नहीं हैं। वहाँ पर सूर्य, चन्द्रमा और पृथ्वी ये तीनों ही कारण हैं। सूर्य के चारों ओर घूमती हुई पृथ्वी का चन्द्रमा के घूमने के मार्ग के संयोग (कारण) से ग्रहण होता है। जब पृथ्वी की छाया पड़ने से चन्द्रमा का प्रकाश रुक जाता है तब चन्द्रग्रहण होता है। वैसे ही पृथ्वी और सूर्य के बीच में आए हुए चन्द्रमा की परछाई से सूर्यग्रहण दिखाई पड़ता है (देता है)।

(घ) समाजे नूतनानां विचाराणां स्वीकारेण प्रायः सामान्यजनाः काठिन्यमनुभवन्ति। भारतीयज्योतिःशास्त्रे तथैव आर्यभटस्यापि विरोधः अभवत्। तस्य सिद्धान्ताः उपेक्षिताः। स पण्डितम्मन्यानाम् उपहासपात्रं जातः। पुनरपि तस्य दृष्टिः कालातिगामिनी दृष्टा। आधुनिकैः वैज्ञानिकैः तस्मिन्, तस्य च सिद्धान्ते समादरः प्रकटितः। अस्मादेव कारणाद् अस्माकं प्रथमोपग्रहस्य नाम आर्यभट इति कृतम्। वस्तुतः भारतीयायाः गणितपरम्परायाः अथ च विज्ञानपरम्परायाः असौ एकः शिखरपुरुषः आसीत्।

शब्दार्थ : नूतनानाम्-नए (के)। स्वीकारेण-स्वीकार करने (मानने) में। काठिन्यम्-कठिनाई (को)। उपेक्षिताः-उपेक्षित (अनसुने) कर दिए गए। पण्डितम्मन्यानाम्-स्वयं को भारी विद्वान् मानने वालों का। उपहासपात्रम्-हँसी के पात्र। दृष्टिः-विचारधारा। कालातिगामिनी-समय को लाँघने वाली। समादरः-सम्मान। प्रकटितः-व्यक्त किया। वस्तुतः-वास्तव में। शिखर पुरुषः-सर्वोच्च व्यक्ति।

सरलार्थ : समाज में नए विचारों को स्वीकार करने (मानने) में अधिकतर सामान्य लोग कठिनाई को अनुभव करते हैं। भारतीय ज्योतिष शास्त्र में वैसे ही आर्यभट का विरोध हुआ। उनके सिद्धान्त अनसुने कर दिए गए (नहीं माने गए)। वह स्वयं को भारी विद्वान् मानने वालों की हँसी का पात्र (विषय) बन गए। फिर भी उनकी दृष्टि (विचारधारा) समय को लाँघने वाली देखी गई (दिखाई पड़ी)। किन्तु आधुनिक वैज्ञानिकों ने उनमें, और उनके सिद्धान्त में आदर (विश्वास) प्रकट किया। इसी कारण से हमारे पहले उपग्रह का नाम आर्यभट रखा गया।

वास्तव में भारत की गणित परम्परा के और विज्ञान की परम्परा के वह एक शिखर पुरुष (सर्वोच्च व्यक्ति) थे।

अभ्यासः (Exercise)

प्रश्न 1. एकपदेन उत्तरत- (एक पद में उत्तर दीजिए-)

- (क) सूर्यः कस्यां दिशायाम् उदेति? .. .
(ख) आर्यभटस्य वेधशाला कुत्र आसीत्? .. .
(ग) महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विच्च कः अस्ति? .. .
(घ) आर्यभटेन कः ग्रन्थः रचितः? .. .
(ङ) अस्माकं प्रथमोपग्रहस्य नाम किम् अस्ति? .. .

उत्तरम्:

- (क) पूर्वदिशायाम् (पूर्वस्याम्)
(ख) उपपाटलिपुत्रम् (पाटलिपुत्रे)
(ग) आर्यभट
(घ) आर्यभटीयम्
(ङ) आर्यभटः

प्रश्न 2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए-)

- (क) कः सुस्थापितः सिद्धांतः? .. .
(ख) चन्द्रग्रहणं कथं भवति? .. .
(ग) सूर्यग्रहणं कथं दृश्यते? .. .
(घ) आर्यभटस्य विरोधः किमर्थमभवत्? .. .
(ङ) प्रथमोपग्रहस्य नाम आर्यभटः इति कथं कृतम्? .. .

उत्तरम्:

- (क) सूर्याचिलः पृथिवी च चला या स्वकीये अक्षे घूर्णति इति सम्प्रतं सुस्थापितः सिद्धान्तः।
(ख) सूर्य परितः भ्रमन्त्याः पृथिव्याः चन्द्रस्य परिक्रमापथेन संयोगाद् ग्रहणं भवति।
(ग) पुथीसूर्ययोः मध्ये समागतस्य चन्द्रस्य छायापातेन सूर्यग्रहणं दृश्यते॥।
(घ) समाजे नूतनानां विचाराणां स्वीकारणे प्रायः सामान्यजनाः काठिन्यमनुभवन्ति।
(ङ) आधुनिकैः वैज्ञानिकैः तस्मिन्, तस्य च सिद्धान्ते समादरः प्रकटितः। अस्मादेव कारणाद् अस्माकं प्रथमोपग्रहस्य नाम आर्यभट इति कृतम्।

प्रश्न 3. रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत- (रेखांकित पदों के आधार पर प्रश्न निर्माण कीजिए-)

- (क) सूर्यः पश्चिमायां दिशायाम् अस्तं गच्छति।
 (ख) पृथिवी स्थिरा वर्तते इति परम्परया प्रचलिता रूढिः।
 (ग) आर्यभट्टस्य योगदानं गणितज्योतिषा संबद्धः वर्तते।
 (घ) समाजे नूतनविचाराणाम् स्वीकरणे प्रायः सामान्यजनाः काठिन्यमनुभवन्ति।
 (ङ) पृथ्वीसूर्ययोः मध्ये चन्द्रस्य छाया पातेन सूर्य ग्रहणं भवति?

उत्तरम्:

- (क) सूर्य कस्याम् दिशायाम् अस्तं गच्छति?
 (ख) पृथिवी स्थिरा वर्तते इति क्या प्रचलिता रूढिः?
 (ग) आर्यभट्टस्य योगदानं केन संबद्धः वर्तन्ते?
 (घ) समाजे नूतनविचाराणाम् स्वीकरणे प्रायः के काठिन्यमनुभवन्ति?
 (ङ) क्योः मध्ये चन्द्रस्य छाया पातेन सूर्य ग्रहण भवति?

प्रश्न 4. मजूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत् - (मंजूषा से पदों को लेकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए-)

नौकाम्	पृथिवी,	तदा,	चला,	अस्तं
--------	---------	------	------	-------

- (क) सूर्यः पूर्वदिशायाम् उदेति पश्चिमदिशियां च ..... गच्छति।
 (ख) सूर्यः अचलः पृथिवी च ..... .
 (ग) ..... स्वकीये अक्षे घूर्णति।
 (घ) यदा पृथिव्या: छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्धते ..... चन्द्रग्रहणं भवति।
 (ङ) नौकायाम् उपविष्टः मानवः ..... स्थिरामनुभवति।

उत्तरम्:

- (क) सूर्यः पूर्वदिशायाम् उदेति पश्चिमदिशियां च अस्तं गच्छति।
 (ख) सूर्यः अचलः पृथिवी च चला।
 (ग) पृथिवी स्वकीये अक्षे घूर्णति।
 (घ) यदा पृथिव्या: छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्धते तदा चन्द्रग्रहणं भवति।
 (ङ) नौकायाम् उपविष्टः मानवः नौकां स्थिरामनुभवति।

प्रश्न 5. सन्धिविच्छेदं कुरुत - (सन्धि-विच्छेद कीजिए-)

- ग्रथोऽयम् ..... + ...
 सूर्याचिलः ..... + ...
 तथैव ..... + ...
 कालातिगामिनी ..... + ...
 प्रथमोपग्रहस्य ..... + ...

उत्तरम्:

ग्रन्थोऽयम् = ग्रन्थः + अयम्

सूर्याचिलः = सूर्य + अचलः

तथैव = तथा + एवं

कालातिगामिनी = काल + अतिगामिनी

प्रथमोपग्रहस्य = प्रथम + उपग्रहस्य

प्रश्न 6. (अ) अधोलिखितपदानां विपरीतार्थकपदानि लिखत
(निम्नलिखित पदों के विपरीतार्थक पद लिखिए-)

उदयः ..... .

अचलः ..... .

अन्धकारः ..... .

स्थिरः ..... .

समादरः ..... .

आकाशस्य..... .

उत्तरम्:

उदयः – अस्तः

अचलः – गतिशीलः (चलः)

अन्धकारः – प्रकाशः

स्थिरः – गतिशीलः

समादरः – निरादरः (उपहासः)

आकाशस्य – पातालस्य

(आ) अधोलिखितपदानां समानार्थकपदानि पाठात् चित्वा लिखत- (निम्नलिखित पदों के समानार्थक पद पाठ से चुनकर लिखिए-)

संसारे ..... .

इदानीम् .....

वसुन्धरा .....

समीपम् .....

गणनम् .....

राक्षसौ .....

उत्तरम्—

संसारे – लोके

इदानीम् – साम्प्रतम्

वसुन्धरा – पृथिवी

समीपम् - निकषा, गणनम् - आकलनम्
राक्षसौ - दानवौ

प्रश्न ७. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत् - (निम्नलिखित पदों के आधार पर वाक्यों की रचना कीजिए-)

साम्प्रतम्। - .....
निकषा - .....
परितः - .....
उपविष्टः - .....
कर्मभूमिः - .....
वैज्ञानिकः - .....

उत्तरम्:

साम्प्रतं छात्राः कक्षायाम् पठन्ति।
जलम् निकषा जीवाः गच्छन्ति।
बालाः गृहम् परितः भ्रमन्ति।
मार्गं उपविष्टः बालकः रोदति॥
संसारः एव जीवानां कर्मभूमिः वर्तते।
आर्यभटः भारतस्य प्राचीनः वैज्ञानिकः आसीत्।

अतिरिक्त-अभ्यासः

प्रश्न १. पाठांशम् पठत प्रश्नान् च उत्तरत् - (पाठांश पढ़िए और प्रश्नों के उत्तर दीजिए-)

पूर्वदिशायाम् उदेति सूर्यः पश्चिमदिशायां च अस्तं गच्छति इति दृश्यते हि लोके। परं न अनेन अवबोध्यमस्ति यत्सूर्यो गतिशीलः इति। सूर्योऽचलः पृथिवी च चला या स्वकीये अक्षे घूर्णति इति साम्प्रतं सुस्थापितः सिद्धान्तः। सिद्धान्तोऽयं प्राथम्येन येन प्रवर्तितः, स आसीत् महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विच्च आर्यभटः। पृथिवी स्थिरा वर्तते इति परम्परया प्रचलिता रूढिः तेन प्रत्यादिष्टा।

I. एकपदेन उत्तरत् - (एक पद में उत्तर दीजिए-)

1. सूर्यः कस्याम् दिशायाम् उदेति? .....
2. महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विद् च कः आसीत्? .....
3. कः अचलः अस्ति? .....
4. स्वकीये अक्षे का घूर्णति? .....

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत् - (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए-) ।

1. का प्रचलिता रूढिः आर्यभटेन प्रत्यादिष्टा? .....
2. कः सिद्धान्तः सर्वप्रथमम् तेन प्रवर्तितः? .....

III. भाषिकार्यम्- (भाषा-कार्य-)

प्रश्न १. 'पृथिवी स्थिरा वर्तते' इति वाक्ये

- (i) 'वर्तते' क्रियापदस्य कः कर्ता? (पृथिवी, स्थिरा) .....
- (ii) किं विशेषण पदम् अत्र प्रयुक्तम्? .....
- (iii) अस्ति' इति क्रियापदस्य कः पर्याय अत्र प्रयुक्तः? .....

प्रश्न २. विलोमपदं चित्वा लिखत

- (i) पूर्वदिशायाम्। .....
- (ii) चलः .....

प्रश्न ३. सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्

- (i) प्रति+आदिष्टा = ...
- (ii) सूर्योऽचलः ....., + ...

प्रश्न ४. उपसर्गम् निर्दिशत

- (i) प्रचलिता - .....
- (ii) अवबोध्यम् - .....

उत्तरम्।

1. पूर्वदिशायाम्
2. आर्यभटः
3. सूर्यः
4. पृथिवी

II.

1. पृथिवी स्थिरा वर्तते इति प्रचलित रूढिः आर्यभटेन प्रत्यादिष्टा।
2. सूर्यः अचलः पृथिवी च चला इति सिद्धान्तः सर्वप्रथमम् आर्यभटेन प्रवर्तितः।

III.

1. (i) पृथिवी
(ii) स्थिरा
(iii) वर्तते
2. (i) पश्चिमदिशायाम्
(ii) अचलः
3. (i) प्रत्यादिष्टा
(ii) सूर्यः+अचलः

4. (i) प्र।
(ii) अव

प्रश्न 2. मञ्जूषाः सहायतया अनुच्छेदपूर्ति कुरुत-

(मञ्जूषा की सहायता से अनुच्छेद पूरा कीजिए-)

समाजे ..... विचाराणां स्वीकारे प्रायः सामान्यजनाः ..... अनुभवन्ति।
भारतीयज्योतिषशास्त्रे तथैव आर्यभटस्यापि ..... अभवत् तस्य ..... उपेक्षिताः।
स पण्डितमन्यानाम् । ..... जातः । ..... वैज्ञानिकैः तस्य सिद्धान्ते समादरः
प्रकटितः।

उपहासपात्रम्, विरोधः, नूतनानाम्, आधुनिकैः, काठिन्यम्, सिद्धान्ताः

उत्तरम्:

नूतनानाम्, काठिन्यम्, विरोधः, सिद्धान्ताः, उपहासपात्रम्, आधुनिकैः

प्रश्न 3 सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्- (सन्धि अथवा विच्छेद कीजिए-)

1. तथैव = ... + ...
2. इति + अस्मिन् = ...
3. सिद्धान्तोऽयम् = ... + ...
4. उप+ईक्षिताः = ... + ...
5. पुनरपि = ... + ...

उत्तरम्:

1. तथा + एव
2. इत्यस्मिन्
3. सिद्धान्तः + अयम्।
4. उपेक्षिताः
5. पुनः + अपि

बहुविकल्पीयप्रश्ना:

प्रश्न 1. प्रदत्त-विकलपेभ्यः उचितपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत- (दिए गए विकल्पों से उचित पद चुनकर रिक्त स्थान भरिए-)

1. अस्माकम् प्रथमोपग्रहस्य नाम ..... अस्ति। (आर्यभटम् / आर्यभटीयम् / आर्यभटः)
2. नौकायाम् उपविष्टः जनः ..... स्थिराम् अनुभवति। (नदीम् / पृथिवीम् / नौकाम्)
3. ग्रहणे सूर्यचन्द्रपृथिवी इति त्रीणि एवं .....। (कारणम् / कारणाः / कारणानि)
4. पृथ्वीसूर्ययोः मध्ये समागतस्य चन्द्रस्य छायापातेन ..... भवति। (सूर्यग्रहणम् / चन्द्रग्रहणम् / काठिन्यम्)
5. आर्यभटस्य ..... पाटलिपुत्रं निकषा आसीत्। (गोशाला / पाठशाला / वेधशाला)
6. तेन आर्यभटीयम् इति ..... रचितः। (उपग्रहः / ग्रन्थः / सिद्धान्तः)
7. आर्यभटः ..... ज्योतिर्विद् गणितज्ञः च आसीत्। (महान् / महानः / महान्)

उत्तरम्:

1. आर्यभटः,
2. नौकाम्,
3. कारणानि,
4. सूर्यग्रहणम्,
5. वेधशाला,
6. ग्रन्थः,
7. महान्।

प्रश्न 2. उचितं पदं चित्वा रेखाङ्कितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत- (उचित पद चुनकर रेखांकित पद के आधार पर प्रश्न-निर्माण कीजिए-)

1. सूर्यः पश्चिदिशायाम् अस्तं गच्छति? (कस्मिन् / काम् कस्याम्)
2. मानवः पृथिवीं स्थिराम् अनुभवति। (कम् / काम् / किम्)
3. गणितज्योतिषशास्त्रे संख्यानाम् आकलनं महत्त्वम् आदधाति। (केषाम् / कासाम् / कस्याः)
4. यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्धते तदा चन्द्रग्रहणं भवति। (कः / का / किम्)
5. आर्यभटस्य योगदानं गणित-ज्योतिष सम्बद्धं वर्तते। (कया / केन / किम्)

उत्तरम्:

1. सूर्यः कस्यां दिशायाम् अस्तं गच्छति?
2. मानवः काम् स्थिराम् अनुभवति?
3. गणितज्योतिषशास्त्रे कासाम् आकलनम् महत्त्वम् आदधाति?
4. यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुद्धते तदा किम् भवति?
5. आर्यभटस्य योगदानं केन सम्बद्धं वर्तते?

प्रश्न 3. शब्दस्य अथवा धातोः उचितरूपं चित्वा रिक्तस्थाने लिखत- (शब्द अथवा धातु का उचित रूप चुनकर रिक्तस्थान में लिखिए-)

(क)

1. गति-तृतीया एकवचनम्। ..... (गतिना / गत्या / गतिम्)
2. अस्मद्-द्वितीया एकवचनम् ..... (मम् / मम / माम्)
3. परम्परा-षष्ठी एकवचनम् ..... (परम्परस्य / परम्परायाः / परम्परया)
4. सूर्यग्रहण-प्रथमा एकवचनम् ..... (सूर्यग्रहण / सूर्यग्रहणः / सूर्यग्रहणम्)
5. पृथिवी-षष्ठी एकवचनम् ..... (पृथिव्या / पृथिवस्य / पृथिव्याः)

उत्तरम्:

1. गत्या,
2. माम्,
3. परम्परायाः,
4. सूर्यग्रहणम्,
5. पृथिव्याः

ख)

1. अनु+भू-लड़ प्रथम पुरुषः, बहुवचनम्- ..... (अनुभूवन् / अनुभवन्ति॒स्म / अन्वभवन्)
2. अस्ल ट्-उत्तम पुरुषः, बहुवचनम्- ..... (स्म / स्मः/ समः)
3. कृ-विधिलिङ्ग-उत्तम पुरुषः ..... (कुर्याम् / कुर्याम / कुर्यानः)
4. वृत्-लट्-प्रथम पुरुषः ..... (वर्ते / वर्तते / वर्तसे)
5. रच्-लड़-उत्तम पुरुषः ..... (अरचत् / अरचयत् / अरचयम्)

उत्तरम्:

1. अन्वभवन्,
2. स्मः;
3. कुर्याम,
4. वर्तते,
5. अरचयम

पाठः - पञ्चदशः

शीर्षकः --प्रहेलिका:

पाठ्य सामग्री

पाठ का परिचय (Introduction of the Lesson)

पहेलियाँ मनोरंजन का एक प्राचीन विधा (तरीका) है। ये लगभग संसार की सभी भाषाओं में उपलब्ध हैं। संस्कृत के कवियों ने इस परम्परा को अत्यन्त समृद्ध किया है। पहेलियाँ हमें आनन्द देने के साथ-साथ हमारी मानसिक व बौद्धिक प्रक्रिया को तीव्र बनाती हैं। इस पाठ में संस्कृत प्रहेलिका (पहेली) बूझने की परम्परा के कुछ रोचक उदाहरण प्रस्तुत किए गए हैं।

पाठ का शब्दार्थ एवं सरलार्थ

(क) कस्तूरी जायते कस्मात्?
को हन्ति करिणां कुलम्?
किं कुर्यात् कातरो युद्धे?
मृगात् सिंहः पलायते॥1॥

अन्वयः कस्तूरी कस्मात् जायते? मृगात्। कः करिणां कुलम् हन्ति? सिंहः।
कातरः युद्धे किं कुर्यात्? पलायते॥।

शब्दार्थ : जायते-उत्पन्न होता है। हन्ति-मारता/मारती है। करिणाम्-हाथियों का। कुलम्-झुंड (समूह) को। कुर्यात्-करे (करना चाहिए)। कातरः-कमजोर। पलायते- भाग जाता है (भाग जाना चाहिए)।

सरलार्थ : कस्तूरी किससे उत्पन्न होती है? मृग से। कौन हाथियों के समूह को मार देता है? सिंह। कमजोर व्यक्ति युद्ध में क्या करे? भाग जाए।

(ख) सीमन्तिनीषु का शान्ता?
राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः?
विद्वभिः का सदा वन्द्या?
अत्रैवोक्तं न बुध्यते ॥2॥

अन्वय : का सीमन्तिनीषु शान्ता? सीता, गुणोत्तमः राजा अभूतः? रामः।
का सदा विद्वद्भिः वन्द्या? विद्या। अत्र एव उक्तं (परम्) न बुध्यते॥।
शब्दार्थ : सीमन्तिनीषु-नारियों में। शान्ता-शान्त स्वभाव वाली। कोऽभूत्-कौन हुआ। गुणोत्तमः-गुणों में सबसे अच्छा। विद्वभिः -विद्वानों के द्वारा। वन्द्या-वन्दना के योग्य। उक्तम्-कहा गया। बुध्यते-जाना जाता है।

सरलार्थ : नारियों में कौन (सबसे अधिक) शान्त स्वभाव वाली है? सीता। कौन-सा राजा गुणों में उत्तम हुआ? राम। विद्वानों के द्वारा कौन हमेशा वन्दना करने योग्य है? विद्या। यहीं

कही गई (यह बात) है (फिर भी मनुष्यों के द्वारा) नहीं जानी जा रही है अर्थात् पता नहीं चल रहा है।

ग) कं सञ्चाधान कृष्णः?
का शीतलवाहिनी गङ्गा?
के दारपोषणरताः?
कं बलवन्तं न बाधते शीतम्॥३॥

अन्वय : कृष्णः कं सञ्चाधान? कंसम्? शीतलवाहिनी गङ्गा का? काशी।
के दारपोषणरताः? केदारपोषणरताः। कं बलवन्तम् शीतम् न बाधते। कंबलवन्तम्॥

शब्दार्थ : कम्-किसे। सञ्चाधान-मारा। कृष्णः-श्रीकृष्ण। (कंसम् जधान कृष्णः) का-कौन। शीतलवाहिनी-ठण्डी धारा वाली। (काशी-तल-वाहिनी गङ्गा) के-कौन। दारपोषणरताः-पत्नी के पोषण में लीन। केदार-पोषण-रताः-खेती के काम में संलग्न। कम्-किस। बलवन्तम्-बलवान को। बाधते-कष्ट देता है। शीतम्-ठण्ड। कम्बलवन्तम्-कम्बल युक्त।

सरलार्थ : श्रीकृष्ण ने किसको मारा? कंस को। शीतल (ठण्डी) धारा वाली गंगा को बहाने वाली जगह कौन-सी है? काशी। पत्नी सहित बच्चों के पालन-पोषण में कौन लगे होते हैं? खेती के काम में संलग्न किसान। किस बलवान को ठण्ड कष्ट नहीं देती? कम्बल वाले व्यक्ति को।

(घ) वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः॥४॥

अन्वय: वृक्षाग्रवासी च न पक्षिराजः, त्रिनेत्रधारी च न शूलपाणिः। त्वग्वस्त्रधारी च न सिद्धयोगी,
जलं च विभ्रन् न घटः न मेघः (अस्ति)॥

शब्दार्थ : वृक्षाग्रवासी-पेड़ के ऊपर रहने वाला। पक्षिराजः-पक्षियों का राजा (गरुड़)। त्रिनेत्रधारीतीन नेत्रों वाला (शिव)। शूलपाणिः-जिनके हाथ में त्रिशूल है (शंकर)। त्वग्-त्वचा, छाल। वस्त्रधारी-कपड़ों वाला। सिद्धयोगी-तपस्वी (ध्यानी)। बिभ्रन्न (बिभ्रन् + न)-धारण करता हुआ। घटः-घड़ा। मेघः-बादल।

सरलार्थ : वृक्ष के ऊपर रहने वाला है और फिर भी पक्षियों का राजा गरुड़ नहीं है। तीन आँखों वाला है तो भी हाथ में त्रिशूलधारी शिव नहीं है। छाल रूपी वस्त्र को धारण करने वाला है फिर भी तपस्वी साधक नहीं है और जल को (अन्दर) धारण करता है तो भी न घड़ा है और न ही बादल है। अर्थात्-नारियल है।

ङ) भोजनान्ते च किं पेयम्?
जयन्तः कस्य वै सुतः?
कथं विष्णुपदं प्रोक्तम्?
तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्॥

अन्वय : भोजनान्ते च पेयम् किं? तक्रम्। जयन्तः वै कस्य सुतः? शक्रस्य। विष्णुपदं कथं प्रोक्तम्? दुर्लभम्॥

शब्दार्थ : भोजनान्ते- भोजन के अन्त में। वै-निश्चित रूप से। सुतः-पुत्र। विष्णुपदम्-स्वर्ग, मोक्ष। प्रोक्तम्-कहा गया है। तक्रम्-छाछ, मट्टा। शक्रस्य-इन्द्र का। दुर्लभम्-कठिनाई से प्राप्त।

सरलार्थ : और भोजन के अंत में क्या पीना चाहिए? छाछ। निश्चय (निश्चित रूप) से जयन्त किसका पुत्र है? इन्द्र का। भगवान विष्णु का स्थान स्वर्ग (मोक्ष) कैसा कहा गया है? दुर्लभ (कठिनाई से प्राप्त होने योग्य)।

प्रहेलिकानामुत्तरान्वेषणाय सङ्केताः।

प्रथमा प्रहेलिका - अन्तिम चरणे क्रमशः त्रयाणां प्रश्नानां त्रिभिः पदैः उत्तरं दत्तम्।

द्वितीया प्रहेलिका - प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चरणेषु प्रथमस्य वर्णस्य अन्तिमवर्णेन संयोगात् उत्तरं प्राप्यते।

तृतीया प्रहेलिका - प्रत्येकं चरणे प्रथमद्वितीययोः प्रथमत्रयाणां वा वर्णानां संयोगात् तस्मिन् चरणे प्रस्तुतस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्राप्यते।

चतुर्थ प्रहेलिकाः उत्तरम् - नारिकेलफलम्

पञ्चम प्रहेलिकाः उत्तरम् - प्रथम-प्रहेलिकावत्॥

पहेलियों के उत्तर खोजने (पाने) के लिए संकेत

पहली पहेली - अंतिम चरण के तीनों पदों (शब्दों) में पहेली के तीनों प्रश्नों के उत्तर दिए हुए हैं।

दूसरी पहेली - पहले, दूसरे और तीसरे चरणों के प्रथम और अंतिम वर्ण के मेल से बने शब्द ही उत्तर हैं।

तीसरी पहेली - प्रत्येक चरण के प्रथम दो या प्रथम तीन वर्गों को मिलाने से उस पहेली का उत्तर मिल जाता है।

चौथी पहेली - अंतिम चरण के तीनों पद (शब्द) ही पहेली में दिए गए प्रश्नों के उत्तर हैं।

अभ्यासः (Exercise)

प्रश्न 1. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत्- (श्लोकांशों में रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए-)

(क) सीमन्तिनीषु का ..... राजा ..... गुणोत्तमः।

(ख) कं सञ्जघान ..... का ..... गङ्गा?

(ग) के ..... कं ..... न बाधते शीतम्॥

(घ) वृक्षाग्रवासी न च ..... न च शूलपाणिः।

उत्तरम्:

- (क) सीमन्तिनीषु का शान्ता? राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः?
- (ख) कं सञ्चान कृष्णः? का शीतलवाहिनी गङ्गा?
- (ग) के दारपोषणरताः? कं बलवन्तं न बाधते शीतम्?
- (घ) वृक्षाप्रवासी न च पक्षिराजः त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।

प्रश्न 2 श्लोकांशान् योजयत -

क	ख
कि कुर्यात् कातरो युद्धे	मृगात् सिंहः पलाय ते।
विद्वद्भिः का सदा वन्धा	अत्रैवोक्तं न बुध्यते।
कं सञ्चान कृष्णः	काशीतलवा हिनी गङ्गा।
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं	तत्रं शक्रस्य दुर्लभम्।

उत्तरम्:

क	ख
कि कुर्यात् कातरो युद्धे	अत्रैवोक्तं न बुध्यते।
विद्वद्भिः का सदा वन्धा	तत्रं शक्रस्य दुर्लभम्।
कं सञ्चान कृष्ण	मृगात् सिंहः पलाय ते।
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं	काशीतलवाहि नी गङ्गा।

प्रश्न 3.उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्तकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-
(उपयुक्त कथनों के सामने 'आम्' और अनुपयुक्त कथनों के सामने 'न' लिखिए-)

उत्तरम्:

- (क) कातरो युद्धे युद्ध्यते। - न
- (ख) कस्तूरी मृगात् जायते। - आम्
- (ग) मृगात् सिंहः पलायते। - न

- (घ) कंसः जघान कृष्णम्। - न
 (ङ) तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्। - आम्।
 (च) जयन्तः कृष्णस्य पुत्रः। - न

प्रश्न: 4. संस्थिविच्छेदं पूरयत- (सन्धि विच्छेद पूरे कीजिए-)

- (क) करिणां कुलम् = ... + ...
 (ख) कोऽभूता। = ... + ...
 (ग) अत्रैवोक्तम् = ... + ...
 (घ) वृक्षाग्रवासी = ... + ...
 (ङ) त्वग्वस्तधारी = ... + ...
 (च) बिभ्रन्न

उत्तरम्:

- (क) करिणां कुलम् = करिणाम् + कुलम्
 (ख) कोऽभूता। = को + अभूता।
 (ग) अत्रैवोक्तम् = अत्र + एव + उक्तम्
 (घ) वृक्षाग्रवासी = वृक्ष + अग्रवासी
 (ङ) त्वग्वस्तधारी = त्वक् + वस्तधारी
 (च) बिभ्रन्न = बिभ्रत् + न

प्रश्न 5 कोष्ठकान्तर्गतानां पदानामुपयुक्तविभक्तिप्रयोगेन अनुच्छेदं पूरयत -

एकः काकः ----- (आकाश) डयमानः आसीत्। तृष्णार्तः सः -----
 ----- (जल) अन्वेषणं करोति। तदा सः -----
 (घट) अल्पं ----- (जल) पश्यति। स -----
 (उपल) आनीय ----- (घट) पातयति। जलं -----
 ----- (घट) उपरि आगच्छति। ----- (काक) सानन्दं जलं पीत्वा तृष्णति।

उत्तरम्:

एकः काकः आकाशे डयमानः आसीत्। तृष्णार्तः सः जलस्य अन्वेषणं करोति। तदा
 सः घटे अल्पं जलं पश्यति। सः उपलान् आनीय घटे पातयति। जलं घटे उपरि
 आगच्छति। काकः सानन्दं जलं पीत्वा तृष्णति।

प्रश्न 6. (अ) विलोमपदानि योजयत- (विलोम पदों को मिलाइए-)

उत्तरम्:

जायते - म्रियते,
 वीरः - कातरः,
 अशान्ता - शान्ता,
 मूर्खः - विद्वद्विद्वि,
 अत्रैव - तत्रैव,
 आगच्छति - पलायते।

- (आ) समानार्थकापदं चित्वा लिखत- (समानार्थक पद चुनकर लिखिए-)
- (क) करिणाम् .....। (अश्वानाम् / गजानाम् / गर्दभानाम्)
- (ख) अभूत् .....। (अचलत् / अहसत् / अभवत्)
- (ग) वन्द्या .....। (वन्दनीया / स्मरणीया / कर्तनीया)
- (घ) बुध्यते .....। (लिख्यते / अवगम्यते / पठ्यते)
- (ङ) घटः .....। (तडागः / नलः / कुम्भः)
- (च) सञ्ज्ञधान .....। (अमारयत् / अखादत् / अपिबत्)।

उत्तरम्:

- (क) गजानाम्,
- (ख) अभवत्,
- (ग) वन्दनीया,
- (घ) अवगम्यते,
- (ङ) कुम्भः,
- (च) अमारयत्।

प्रश्न 7. कोष्ठकान्तर्गतानां पदानामुपयुक्तविभक्तिप्रयोगेन अनुच्छेदं पूरयत- (कोष्ठक पदों में उपयुक्त विभक्ति का प्रयोग करके अनुच्छेद पूरा कीजिए-)

एकः काकः ..... (आकाश) उड्यमानः आसीत्। तृष्णार्तः सः ..... (जल) अन्वेषणं करोति। तदा सः ..... (घट) अल्पं ..... (जल) पश्यति। सः ..... (उपल) आनीय ..... (घट) पातयति। जलं ..... (घट) उपरि आगच्छति। .....
(काक) सानन्दं जलं पीत्वा तृष्णति।

उत्तरम्:

आकाशे, जलस्य, घटे, जलम्, उपलानि/उपलान्, घटे, घटस्य, काकः।

अतिरिक्त-अभ्यास:

प्रश्न 1. पद्यांशं पठत प्रश्नान् च उत्तरत- (पद्यांश पढ़िए और प्रश्नों के उत्तर दीजिए-)

सीमन्तिनीषु का शान्ता?
राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः?
विद्वभिः का सदा वन्द्या?
अत्रैवोक्तं न बुध्यते।

I. एकपदेन उत्तरत- (एक पद में उत्तर दीजिए-)

1. गुणोत्तमः राजा कः अभवत्?
2. सीमन्तिनीषु का शान्ता?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए-)

- विद्वभिः का सदा वन्द्या?

III. भाषिककार्यम् (भाषा-कार्य)

1. 'राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः' इति श्लोकांशे किम् विशेषणपदम्? .....
(राजा, गुणोत्तमः, अभूत्)
2. पर्यायपदं लिखत
(i) नारीषु = ...
(ii) पूजनीया/वन्दनीया = ...
3. सन्धिः विच्छेदः वा क्रियताम्
(i) गुण + उत्तमः = ...
(ii) अत्रैवोक्तम् = ... + ... + ...

उत्तरम्

I.

1. रामः
2. सीता

II. विद्वद्भिः विद्या सदा वन्द्या।

III.

1. गुणोत्तमः
2. (i) सीमन्तिनीषु
(ii) वन्द्या
3. (i) गुणोत्तमः
(ii) अत्र + एव + उक्तम्

प्रश्न 2. मञ्जूषातः शब्दार्थ चित्वा रिक्तस्थाने लिखत- (मञ्जूषा से शब्द चुनकर रिक्त स्थान में लिखिए-)

गरुडः ज्ञायते

इंद्रः शिवः

शंकरः गजानाम्

पातुं

योग्यम्

1. शक्रः .....
2. त्रिनेत्रधारी .....
3. करिणाम् .....
4. पक्षिराजः .....
5. पेयम् .....
6. शूलपाणिः
7. बुध्यते .....

उत्तरम्:

1. इंद्रः
2. शिवः
3. गजानाम्

5. पातु योग्यम्
6. शङ्करः
7. ज्ञायते

प्रश्न 3. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत् - (श्लोकांशों में रिक्त स्थान भरिए-)

1. का शीतलवाहिनी .....
2. मृगात् ..... पलायते।
3. जलं च बिभ्रन्न घटो न .....
4. किं कुर्यात् ..... युद्धे?
5. ..... कोऽभूत् गुणोत्तमः?

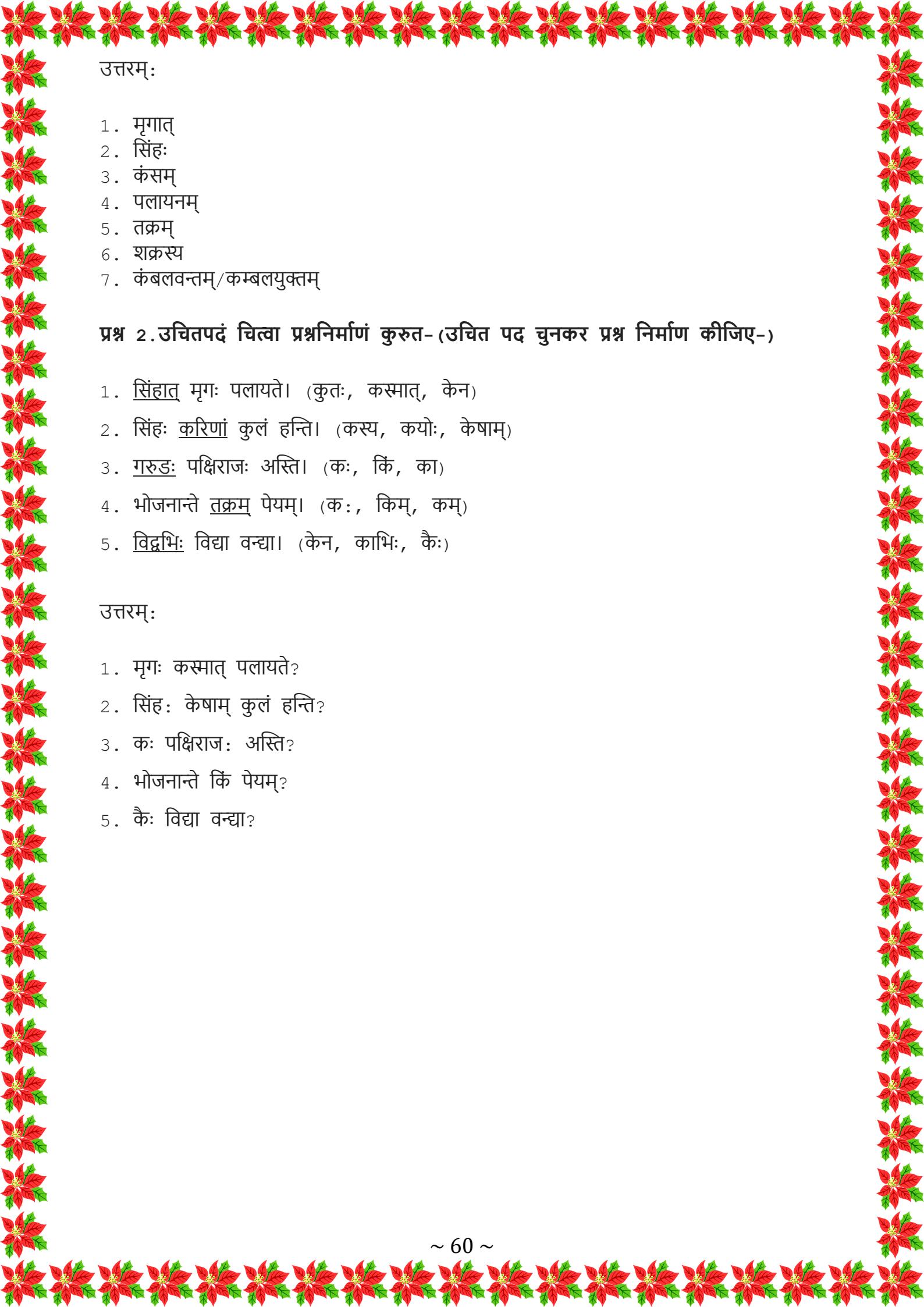
उत्तरम्:

1. गङ्गा
2. सिंहः
3. मेघः
4. कातरोः
5. राजा

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

प्रश्न 1. एकपदेन उत्तरत् - (एकपद में उत्तर दीजिए-)

1. कस्तूरी, कस्मात् जायते? ..... (सिंहात्, गजात्, मृगात्)
2. को हन्ति करिणां कुलम्? ..... (सिंहः, शृगालः, मृगः)
3. कृष्णः कं सञ्चाधान? ..... (रामम्, रावणम्, कंसम्)
4. कातरो युद्धे किं कुर्यात्? ..... (युद्धम्, पलायनम्, गर्वम्)
5. भोजनान्ते किं पेयम्? ..... (दुधम्, जलम्, तक्रम्)
6. जयन्तः कस्य सुतः? ..... (शिवस्य, शक्रस्य, कृष्णस्य)
7. शीतं कं न बाधते? ..... (बलवन्तम्, धनवन्तम्, कंबलवन्तम्)

उत्तरम्:

1. मृगात्
2. सिंहः
3. कंसम्
4. पलायनम्
5. तक्रम्
6. शक्रस्य
7. कंबलवन्तम्/कम्बलयुक्तम्

प्रश्न 2. उचितपदं चित्वा प्रश्ननिर्माणं कुरुत- (उचित पद चुनकर प्रश्न निर्माण कीजिए-)

1. सिंहात् मृगः पलायते। (कुतः, कस्मात्, केन)
2. सिंहः करिणां कुलं हन्ति। (कस्य, कयोः, केषाम्)
3. गरुडः पक्षिराजः अस्ति। (कः, किं, का)
4. भोजनान्ते तक्रम् पेयम्। (कः, किम्, कम्)
5. विद्वभिः विद्या वन्द्या। (केन, काभिः, कैः)

उत्तरम्:

1. मृगः कस्मात् पलायते?
2. सिंहः केषाम् कुलं हन्ति?
3. कः पक्षिराजः अस्ति?
4. भोजनान्ते किं पेयम्?
5. कैः विद्या वन्द्या?

ॐ स्यवादः

Hope
will give
you wings.